

T.C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
BİLİM TARİHİ ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

**ALİ EL-İZNİKÎ’NİN “CEVAHİR EL-ESRAR FÎ
MA’ARİF EL-AHCAR” ADLI ESERİNİN
ÇEVİRİ VE İNCELEMESİ**

Merve Nur Gür

130141003

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Peter J. Starr

İstanbul, 2016

FSMVÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Tarihi Anabilim Dalı tezli yüksek lisans programı 130141003 numaralı öğrencisi Merve Nur Gür'ün ilgili yönetmeliklerin belirlediği tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı “**Ali el-İznikî'nin ‘Cevahir el-Esrar fî Ma'arif el-Ahcar’ Adlı Eserinin Çeviri ve İncelemesi**” başlıklı tezi aşağıda imzaları olan jüri tarafından 10.06.2016 tarihinde oy birliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hasan AKAY
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Müdür

Prof. Dr. Hadi ÖZBAL
(Jüri başkanı)
Boğaziçi Üniversitesi

Prof. Dr. Zeki TEZ
(Jüri Üyesi)
Marmara Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Peter J. STARR
(Danışman)
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

BEYAN

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Ali el-İznikî'nin ‘Cevahir el-Esrar fî Ma'arif el-Ahcar’ Adlı Eserinin Çeviri ve İncelemesi” başlıklı tezimde kaynak olarak kullandığım kitap ve makalelerin atıflarında etik kurallara uyduğumu, aksinin tespit edilmesi durumunda sorumluluğun şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Merve Nur GÜR

ÖZET

16. yüzyıl sonu 17. yüzyıl başlarında yaşamış olan ve Ali Çelebi ismiyle de tanınan İznikli Fazıl Ali Bey kelim, tasavvuf, edebiyat gibi pek çok sahada Arapça ve Türkçe eserler vermesinin yanı sıra en çok eserini kimya alanında vermiş bir âlimdir. Buna rağmen bu eserlerinden hiç biri Türkçeye çevrilmemiş veya latinize edilmemiştir.

Hayatı ile ilgili de ayrıntılı ve derleyici bir kaynağa ulaşılabilen yazarın otobiyografisini yazdığını belirttiği eseri ise maalesef elimizde bulunmamaktadır. Bununla beraber tercümesi yapılan ve incelenilen Cevahir el- Esrar fi Ma'arif el-Ahcar adlı eseriyle kendisinin simya/kimya anlayışı ve çalışmaları biraz olsun aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu açıdan bakıldığında eserin müellifin yaşadığı yüzyılın kimya tasavvurunu anlamak bakımından önemli bir kaynak olduğu düşünülmektedir. Ayrıca yazarın yararlandığını belirttiği, referans gösterdiği, alıntıladığı veya eleştirdiği isim ve eserlerle de kendisinden önceki simya/kimya geleneğinin 17.yüzyıl Türk-İslam dünyasına nasıl ve ne kadarının aktarıldığının ve bu zaman-coğrafya ekseninde nasıl anlaşıldığının ipuçlarını vermesi açısından da önemli bir eserdir.

Çalışmada Hacı Selim Ağa 881/3 numaralı yazma eser esas alınarak yapılan çeviri ve incelemede öncelikle metnin bilgisayar ortamına aktarılması gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde Fazıl Ali Bey'in kaynak ve öncülleri anlatılmış ikinci bölümde hayatı ve eserlerine değinilmiş, üçüncü bölümde Cevahir el-Esrar'ın içeriği ve önemi incelenmiş dördüncü bölümde ise eserin metni ve çevirisi verilmiş son olarak beşinci bölümde ise sonuç ve değerlendirme üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ali el-İznikî, Fazıl Ali Bey, Simya, Kimya, Taşlar, Mizan İlmi

ABSTRACT

Ali el-Iznikî, also known as Ali Celebi, lived in the latter half of 16th century and the beginnings of 17th century. He has treatises about kalam, sufism and literature but his the most productive working area is chemistry with Turkish and Arabic treatises. However, none of his works has been translated either into today's Turkish or other languages.

We do not have any detailed and inclusive source about his life, and we have not been able to locate the manuscript in which he apparently gives details about his biography. On the other hand, with the treatise that is examined here, *Jawahir al-Asrar fi Ma'arif al-Ahcar*, we have tried to clarify his point of view about alchemy/chemistry and his teachings. When viewed from this aspect, his work is an important source to obtain information about his period and this period's vision of chemistry. Moreover, with the sources that the writer says he benefited from, referred to, quoted from and criticised, it has clues about the chemistry tradition before him and the transfer of this knowledge into the 17th century Turkish-Islamic World, all of which make this treatise is also remarkable.

In this thesis we based our work on the MS Hacı Selim Ağa 881/3 as a main manuscript, and firstly deciphered and typed it. The first part of this thesis focuses on Fazıl Ali Bey's sources and predecessors, in the second part his life and treatises are examined, in the third part the theme of *Jawahir* and its importance are studied, in the fourth part the text of manuscript and translation are explained, finally in the fifth part conclusions are drawn.

Key Words: Ali al-Iznikî, Fadıl Ali Beg, Alchemy, Chemistry, Stones, İlm al-Mizan

ÖNSÖZ

Bir Müslüman-Türk eski kimyacısını ve onun doğa anlayışını anlamak amacı ile yapılan bu çalışmada 16. yüzyıl sonu 17. yüzyıl başlarında yaşamış olan ve Ali Çelebi ismiyle de tanınan İznikli Fazıl Ali Bey'in *Cevahir el-Esrar fi Ma'arif el-Ahcar* adlı eseri önce el yazmasından bilgisayar ortamına geçirilmiş, ardından tercüme ve incelemesi yapılmaya çalışılmıştır. Bu aşamada bir el yazması okuma, tercüme yapabilme, zamanın anlayışının ve dilinin getirdiği farklılıklardan ötürü okunandan bir mefhum çıkarabilme gibi zorluklar yaşanmış olmasının yanı sıra eski kimya/simya yazarlarının muğlak ifadeleri ve bilerek gizledikleri manalar da işin çetrefilli bir hale gelmesine meydan hazırlamıştır. Buna rağmen pek çok donanım edinmemize vesile olan bu çalışmada yol göstericilerimiz olduğu için kendimizi şanslı addedebilmekteyiz. Bunlar arasında başta yüksek lisans hayatımızın ilk günlerinden beri her türlü bilgi ve dokümanı bizlerle paylaşma konusunda sonsuz bir gayret içinde olan tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Peter Starr'a, ana bilim dalı başkanımız Prof. Dr. Mustafa Kaçar'a, özellikle tezin konusunu seçim aşamasında yaptığı yönlendirme için Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu'na, bizlerle bitkiler ve kaynaklarla ilgili değerli bilgiler paylaşan Yrd. Doç. Dr. Detlev Quintern'e, tezin Arapça metninin incelenmesindeki katkısından dolayı Dr. Said Sabbagh'a, hem Arapça metnin hem de tercümenin incelenmesi konusunda katkılarını esirgemeyen kayınpederim Rauf Pehlivan Gür'e, öğrenciliğimiz boyunca hamimiz olma görevini üstlenen ve özellikle çalışmamız esnasında karşılaştığımız İtalyanca bir makalenin çeviri masrafını üstlenen Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı'na, çalışma esnasında karşılaşılabilecek her türlü soruyu kendisine sormaktan çekinmediğim ve yardımlarını hiç esirgemeyen dönem arkadaşlarımızdan Hale Geyik'e, çalışmasından istifade ettiğim bir diğer dönem arkadaşımız Gürsel Aksoy'a, tezle ilgili süreçte her konuda yardımlarını esirgemeyen ve destekçim olan refikim Necip Taha Gür'e ve öğrencilik hayatımın her aşamasında yanı başımda ve destekçim olan ilk öğretmenlerim sevgili anne ve babama minnet ve teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
ŞEKİL LİSTESİ.....	vii
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: FAZIL ALİ BEY'İN KAYNAK VE ÖNCÜLLERİ HAKKINDA BİLGİ VE İNCELEME	2
1.1. İncelenen Eserde Atıf Yapılan İsimler	4
1.1.1 Tyanalı Apollon (Balinas)	4
1.1.2 Cabir bin Hayyan.....	4
1.1.3 Ebu Bekir Razi (ö.925).....	8
1.1.4 el-İrakî (ö.1184-5).....	9
1.1.5 el-Cildekî (Ali Aydemiroğlu) (ö. 1342).....	10
2. BÖLÜM: FAZIL ALİ BEY: HAYATI VE ESERLERİ.....	12
2.1. Hayatı.....	12
2.2. Eserleri	17
2.2.1. Çeşitli Kaynaklarda Geçen Eserleri	17
2.2.2. Miftah el-Hikme adlı eseriyle ilgili bir tartışma:.....	20
3. BÖLÜM: CEVAHİR EL-ESRAR HAKKINDA DEĞERLENDİRMELER.....	22
3.1. Eserin Seçilme Sebebi ve Önemi	22
3.2. Eserin İçeriği.....	23
3.2.1. Yazarın Maddeler Arası Dönüşüm Fikrine Bakışı	23
3.2.2. Maddeler Tasnifi.....	24
3.2.3. Kükürt-Civa Teorisi	27
3.2.4. Mizan İlmi	30
3.2.5. Cevher ve Araz Kavramları	34
4. BÖLÜM: METİN VE TERCÜME	36
4.1. Eserin Yazma Versiyonları Hakkında Bilgi	36
4.2. Arapça Metin	38
4.3. Tercüme	75
4.4. Sonuç ve Değerlendirme	114
KAYNAKÇA.....	115
Sözlük.....	120

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Razi'de Maddeler Tasnifi.....	25
Şekil 2: Fazıl Ali Bey'de Maddeler Tasnifi.....	26
Şekil 3: Arap simyasında dört karışım, dört nitelik ve iki temel cevher.....	28

KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız
a.g.e.	Adı geçen eser
a.e.	Aynı eser
a.g.m.	Adı geçen madde
y.y.	Yayımları yok
v.d.	Ve diğerkleri
s.	Sayfa
dn.	Dipnot
Hz	Hazırlayan
ev.	Çeviren
C.	Cilt numarası
bs.	Baskı sayısı
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
ö.	Ölüm tarihi
pp.	Sayfa aralığı

GİRİŞ

Fazıl Ali Bey adı ile tanınan Ali el-İznikî'nin *Cevahir el-Esrar fî Ma'arif el-Ahcar* adlı eserinin bilgisayar ortamına aktarım, çeviri ve incelemesini yapmaya çalıştığımız bu eser ana hatlarıyla dört bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde Fazıl Ali Bey'e kadar gelen simya/kimya literatürü içinden kendisinin bu eserinde bahsettiği isimler yani bir nevi öncülleri diyebileceğimiz kaynakları incelenmiştir. Bu başlık altında verilen isimler Tyanalı Apollon, Cabir bin Hayyan, Ebu Bekir Razi, el-İrakî ve el-Cildekî'dir.

İkinci bölümde Fazıl Ali Bey'in hayatı ve eserleri incelenmiş olup eserlerinin ayrıntılı bir dökümü yapılmaya çalışılmıştır. Ayrıca incelediğimiz eserde Fazıl Ali Bey'in bugüne kadar hazırlanan bibliografyalarda geçmeyen bazı eserlerinin isimlerini de zikrettiği müşahede edilmiştir.

Üçüncü bölümde ise *Cevahir el-Esrar* ile ilgili genel bir değerlendirme yapılmış, eserin önemine yer verilmiş ve eserde geçen simya tarihi açısından önemli olan maddeler arası dönüşüm ve başkalaşım teorisi, kükürt-civa teorisi, mizan ilmi, cevher ve araz kavramları gibi mefhumlar incelenmiştir.

Son olarak dördüncü bölümde eserin Arapça metnine, Türkçe çevirisine ve sonuç kısmına yer verilmiştir.

1. BÖLÜM: FAZIL ALİ BEY'İN KAYNAK VE ÖNCÜLLERİ HAKKINDA BİLGİ VE İNCELEME

Fazıl Ali Bey'in eserlerine bakıldığında kendisinden önceki simya geleneğine çok hâkim olduğu göze çarpmaktadır. Çalışmalarında pek çok müellif ve eser isminden bahseder, *Cevahir el-esrar*'da da görebileceğimiz gibi bahsettiği eserlerde doğru bulduğu kısımları överek belirtir veya zaman zaman müelliflerin yanlış anladıkları kısımlar olduğunu iddia eder. Bu iddia ve değerlendirmelerinde haklılık payı olduğunu düşünebiliriz çünkü kendisi *Keşf el-Esrar* adlı eserini yazmadan önce 23 yıl, *Durar el-envar* adlı eserini yazmadan önce de 30 yıl kimya çalıştığından bahsetmektedir.¹ Bu süre içerisinde de bahsettiği onlarca eseri tarayabilmesi ve müellifleri değerlendirip kıyaslayabilecek bilgiye sahip olması imkân dâhilindedir.

Yaptığı bu referanslar ve zikrettiği isimler bize Fazıl Ali Bey'in kaynakları konusunda açık bilgiler vermektedir.

Keşf el-Esrar adlı eserinde “babamız ve üstadımız” diyerek al-Şeyh Ahmed el-Tabib el-Saruhanî'den bahseder. Hakkında fazlaca bilgimiz bulunmayan bu şahıs II. Bayezıt Han zamanında (1481-1512) ortaya çıkmıştır ve Ali el-Marakuşî'nin öğrencilerindendir.²

Eserin devamında ondan şu şekilde bahsetmektedir:

*Hocam, Allah ona rahmet etsin, benden bazı mizan sırlarını gizledi ne var ki bu bizi rukunlar ve felsefenin dallarına iten sebep oldu. Sonra ben peygamberlerin ve İslam filozoflarının mirasçısı oldum.*³

Ayrıca Hermes, Sokrat, Hipokrat, Batlamyus, Balinas, İmam Halid, İbn Sina, İbn Umeyl, el-Fazıl ibn Yahya, Cabir bin Hayyan, el-İrakî, el-Cildekî, İbn el-Temmam ve Hekîm Biyûn el-Barahmî Fazıl Ali Bey'in bu eserinde zikrettiği isimlerdir.⁴

---

¹ A. Z. Iskandar, **A Descriptive List of Arabic Manuscripts on Medicine and Science at the University of California**, Los Angeles, Leiden, E.J. Brill, 1984, s. 24-26.

² A. Z. Iskandar, **a.g.e.**, s. 25.

³ *Keşf el-Esrar*'dan aktaran A. Z. İskandar, **a.g.e.**, s. 25.

⁴ A. Z. Iskandar, **a.g.e.**, s. 26.

Bunun yanısıra Adnan Adıvar *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı eserinde, Fazıl Ali Bey'in *Durer el-Envar* eserinin içeriğinden bahsederken onuncu bölümde Kahire'deki hocası Mercuşi el-Âma'nın ismini zikreder. Bizzat Fazıl Ali Bey'in anlattığına göre ilm-i mizânın sırlarına vakıf olup da bunları dışa vuranların başlarına birçok belalar gelmektedir. İşte Kahire'deki hocası Mercuşi el-Âma da sırları ifşa edenlerden olup Kanunî Sultan Süleyman zamanında bir hain vezirin elinde telef olmuştur.⁵

İncelediğimiz eserde ise Fazıl Ali Bey'in kaynakları arasında Balinas, Cabir bin Hayyan, Ebubekir Râzi, İbn Umeyl, Harranî, Hammadî, Abdulcabbar el-Hemedânî⁶, Ebu'l Hasan el-Harakânî⁷, el-Irakî ve el-Cildekî'yi görmekteyiz. Bu isimlere yapılan atıflar ve haklarındaki inceleme ilerleyen bölümde verilmektedir.

Simya ile uğraşmanın yanı sıra edebî eserler de veren Fâzıl Ali Bey'in *Divan el-Hikme* adlı eserinde harflere göre şiirler yazdığını ve bu ilmi İbn el-Eşref namıyla ünlü Şeyh Muhammed'den öğrendiğini belirtir.⁸ Dolayısıyla onun edebî alanda bir hocasını da İbn el-Eşref olarak zikredebiliriz.

Diğer yandan hayatından bahsederken zikredeceğimiz gibi Fazıl Ali Bey kendi zamanının önemli mutasavvıflarındandır. Bayramî Melamîlerinden İdris-i Muhtefî adıyla meşhur Turhallı Hoca Ali el-Rumî'den de ders ve hilafet almıştır.⁹ Bu ise Cabir bin Hayyan'dan beri süregelen İslam simya geleneğinde yer alan bilgiler düşünüldüğünde şaşırtıcı bir durum değildir.

⁵ Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul, Remzi Yayınevi, 1982, s.114.

⁶ Kadî'l-kudat Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedani (ö. 415/ 1025) kelim çalışmalarının bulunmasının yanı sıra Risale et-Tezkire'ilmî kimiya adlı simya konuları içeren bir eseri olduğu da söylenmektedir. Brockelmann ve Fuat Sezgin tarafından kaydedilen ve Hindistan'daki Rampor Devlet Kütüphanesi ile (Kimiya, nr. 9) Haydarabad Asafiyye Kütüphanesi'nde nüshaları bulunduğu belirtilen eserin Kadî Abdülcebbar'a aidiyetinin şüpheli olduğu belirtilmektedir. Bkz. Metin Yurdağur, "Kadî Abdülcebbar", **DİA**, C. XXIV, 2001, s. 104.

⁷ Ebu'l Hasan el-Harakânî; miladî 10. ve 11. yüzyıllarda yaşamış mutasavvıflardandır. Beyazıd-ı Bistamî'den etkilenmiş ve Feridüddün Attar, Mevlana Celaleddin Rumî gibi isimleri etkilemiştir. Bkz. Hasan Aktaş, "Harakanî'nin Tasavvufî Meşrebinde Yer Alan Bazı Kavramlar", **I. Uluslararası Harakanî Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Kars, Harakanî Vakfı Yayınları, 2012, s. 105.

⁸ Katip Çelebi, **Keşf el-Zunûn An Esâmî'l-Kütûbi Ve'l-Fünun**, Çev. Rüştü Balcı, İstanbul, Tarik Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 647.

⁹ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, **Osmanlı Müellifleri**, A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, C. I, İstanbul, Meral Yayınevi, 1972, s. 48.

1.1. İncelenen Eserde Atıf Yapılan İsimler

1.1.1 Tyanalı Apollon (Balinas)

Fazıl Ali Bey incelenilen eserin 3.2. faslında altınla ilgili bazı boyama ve dönüştürme işlemlerini anlattıktan sonra,

Bu mizan sırlarının garip işlerindedir. Bunun hakkında burhan ve ihtisas hazinesinde Fazıl Balinas, İmam Cabir bin Hayyan ve Fazıl Cildeki'den başka kimse konuşmadı.

diyerek kendisinden bahseder. Tyanalı Apollon veya Arapça kaynaklarda geçen ismine göre Balinus/ Balinas, M.S. I. yüzyılda yaşamış, döneminin okült bilgisine hâkimiyeti ile de tanınmış, Hermes Trismegistos'a atfedilen *Zümrüt Levha (Emerald Tablet-Tabula Smaragdina)* hakkında mevcut olan ilk versiyonunu ortaya çıkaran kişi olarak kabul edilen Tyanalı Apollonius'tur.¹⁰ Hakkındaki bilgilerin çoğunu tarihçi Philostrastus'tan aldığımız Balinas Neo-pisagorcu görüşlere sahip olmasının yanı sıra kendisine insanüstü güçlere sahiplik ve neredeyse bir peygamber olma sıfatları atfedilmiştir.¹¹ Bu açıdan bakıldığında da gizemciler için oldukça önemli bir şahsiyettir.

Balinas Hermes'e atfedilen Zümrüt Tablet'ten *Sırr el-Halika* adlı kitabının sonunda birkaç cümle de olsa alıntı yapar ve Cabir bin Hayyan birden fazla eserinde Balinas'ın kitabının bu bölümüne gönderme yapar.¹² al-Hassan'a göre Balinas bahsedilen kitabı ile Hermes simyasının yayılmasında oldukça etkili olmuştur.

1.1.2. Cabir bin Hayyan

Cabir bin Hayyan simya/kimya tarihinde özellikle de simyanın İslam coğrafyasında izlerinin görülmeye başlaması anlamında en dikkat çekici karakterdir ve kendisinden sonra gelen pek çok simyacı eserlerinden alıntılar yapmıştır. Cabir bin Hayyan'a göre oldukça geç bir dönemde yaşamış olmasına rağmen Fazıl Ali Bey de onun

¹⁰ Ayten Aydın, "Ömer Şifâî'nin Mürşid el-Muhtar fî İlm el-Esrâr Adlı Eserinde Simya", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, sy. 17, 2015, s. 8.

¹¹ T. Whittaker, "Apollonius of Tyana, The Monist", **Oxford Journals**, Vol. XIII, No. 2, January, 1903, s. 163, (Çevrimiçi) <http://www.jstor.org/stable/27899390>.

¹² Ahmad Y. al-Hassan, "Arabic Alchemy: İlm al-San'a (Science of the Art)", in **Studies in al-Kimya**, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 2009, s. 11.

eserlerini incelemiş ve kendi eserlerinde bunlara yer vermiştir. İncelediğimiz eserde kimi yerde onunla ilgili eleştirel bir üslup tutmuş kimi yerde ise kendisinden “imam, şeyh, üstat” gibi nitelendirmelerle bahsederek referans vermiştir.

Fasıl 1.6’da:

Muhakkak ki bu kitabım sırların cevherlerinden bir hazinedir, hem öyle bir hazine ki ona İmam Cabir gibi, Fazıl Cildekî gibi ve onlardan başka eski filozofların meşhurlarından olan bilgelere ve fazıllardan çoğu ulaşamadı.

Fasıl 1.12’de:

Ve ey sen talep eden kişi! (bu şeylere) ancak İmam Cabir’in, Ebu Bekr Razi’nin, Harranî’nin, Abd el-Cabbar el-Hamadani’nin, Fazıl Cildekî ve mizan ilminde mahir olan diğerlerinin kitaplarında bahsedilen dışsal şeyler hakkında deneylerin çokluğu ile ulaşabilirsin.

Fasıl 3.2’de

Ve bu mizan sırlarının garip işlerindedir. Bunun hakkında burhan ve ihtisas hazinesinde Fazıl Bâlinas, İmam Cabir bin Hayyan ve Fazıl Cildekî’den başka kimse konuşmadı. Bazı fazıllar da bilgelerin yorumu ile ona işaret ettiler.

Fasıl 3.7’de

İmam Cabir Nihayet’ül Talep kitabındaki yedi kitaptan Jüpiter kitabında dedi ki: Bir sefer için yüksek, ileri dereceli terkipler istendiğinde imtizaç ve ihtilatın faydası nasıl dediysem öyle olur.

Fasıl 3.8’de

Sonra –Allah ondan razı olsun- üstad dedi ki: bu noksan üç kısma ayrılır;

- Az olan kısım: kolay şeyle birkaç defa işleme muhtaç olan

- Orta olan kısım: bundan daha çok işleme ihtiyaç duyar

- Fazla olan kısım: Ondaki eksiklik bütün bunlardan daha ziyade işleme ihtiyaç duyar.

[...] Bu şeyhin sözüdür, bundan fazlasını saklı tuttu. Bu fazlalıklardan oluşmuş noksanlığını (gidermek için) çok fazla işleme ihtiyaç duyar.

Fasıl 3.9'da

Sonra şeyh -Allah ondan razı olsun- dedi ki bu kıyas, kendilerine bir şey katılmadan erimiş metallerde olmaktan halî olmaz kuralı üzerinedir. Bundan sonra bil ki sanatçılar/simyacılar ve mantıkçılar bu yedi erimiş olan şeyi söyle adlandırır; onlar altın, gümüş, bakır, kurşunlar, demir ve ana-baba sıcağıdır.

Fasıl 3.10'da

Cabir beş fasılda dedi ki, usrup annedir. O renklerin pek çoğunda vardır. Çünkü o yerine göre beyaz, sarı ve kırmızı olur.

Cabir Kal'a isimli kitapta dedi ki, sıcak olan her eşya babadır, soğuk olan her eşya annedir. Kuru olan eşya babaya bağlıdır. Bu insanların genelinin kolayca anlayacağı bir sözdür.

Fasıl 3.11'de

Şeyhin şu sözüne gelince "Mantıkçıklar kaide, mevzu ve hâmil derler" bunu anla. Bu sözüyle şeyhin muradı hikemî kanunları anlayan mantıkçılardır. Onlar indinde havas, kaide ve asıldır.

[...]Dolayısıyla boyayı atmaya lazım olan şeyler ve şartları mizanın sırlarının cevherlerindedir. Bu, üstadın kelimelerinden talim ve irşadın sonudur. Allah kıyamete kadar lütfuyla O'nun kabrini nurlandırın.

Bu şekilde ifadelerle *Cevahir el-Esrar*'da en çok alıntılanan yazar olma özelliğine sahip olan Cabir bin Hayyan'ın hayatı ve eserlerine bakıldığında araştırmacılar arasında süregelen bir tartışmanın olduğunu görüyoruz.

Cabir bin Hayyan hakkında pek çok çalışmaya imza atmış olan Paul Kraus Cabir'in ve Batı'ya çevirilerle aktarılmış olan Cabir külliyyatının anonim veya efsanevî bir karakterde olduğunu savunmasına ve ona atfedilen eserlerin simyanın bir İsmailî ekolünün temsilcileri tarafından 250/860 ve 350/960 arasındaki yıllarda ortaya konulduğunu benimsemesine rağmen Fuat Sezgin *Geschichte des Arabischen Schrifttums*'un 1971 yılında yayınlanan dördüncü cildinde (s. 132-269) Cābir b. Ḥayyān'ın hayatı ve eserlerini ayrıntılı bir biçimde ele alıp, bunların otantikliğini savunmuştur.¹³ Ona göre bu eserler Cabir'e ait olabilecek nicelik ve niteliktedir.

Henry Corbin'in aktardığında göre ise 14. yüzyılda yaşamış simyacı el-Cildekî'nin kaleme aldığı Cabir'in hayat hikâyesinden, altıncı imamın öğrencisi olduğunu, daha sonra sekizinci imam Rıza'ya bağlılığını sürdürdüğünü ve 804 yılında Tus'ta vefat ettiğini öğreniyoruz.¹⁴

Bunlara rağmen yaygın görüş Cabir külliyyatının yazarı hakkında karar vermek henüz şüpheli bir sorun olduğu yönündedir. Latince'de Cabir (veya Geber) ile özellikle uğraşmış olan Berthelot, kesin bir hüküm verebilmek için gerekli belgelere sahip olmadığı halde, toptan ve reddedici yargılarla bu eserlerin Cabir'e ait olmadığını savunmuştu. Buna karşılık Holmyard ise bu konudaki geleneksel görüşü destekleyen bir yığın kanıt toplamış bulunuyordu: Cabir gerçekten de II./VIII. asırda yaşamış idi. Gerçekten de altıncı imam İmam Cafer-i Sâdık'ın öğrencisi idi. Yine gerçekten de kendisine izafe edilen aşağı yukarı üç bin risaleden mürekkep büyük külliyyatın yazarı idi. (İbn Arabî ve Meclisî'nin eserleri ile karşılaştırılırsa, bu eserlerin tek yazara ait olmasının pek de imkânsız olmadığı görülür.) Ruska ise ortalama bir yol aramıştı ve İmamın Cabir üzerinde doğrudan doğruya etkisini kabul etmedi.¹⁵

Fuat Sezgin tarafından verilen bilgilere rağmen bu şekilde tartışmalara konu olan Cabir bin Hayyan temel olarak Aristo'nun dört unsur öğretisini benimsemiş fakat bunu farklı bir tarzda geliştirmişti. Bunlara sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve nemlilik

---

¹³ Fuat Sezgin, **İslam'da Bilim ve Teknoloji**, C.IV, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008, s. 99.

¹⁴ Henry Corbin, **İslam Felsefesi Tarihi**, Çev. Hüseyin Hatemi, C. I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 242.

¹⁵ Corbin, **a.g.e.**, s. 243.

olmak üzere dört de “nitelik” eklemiş ve bu nitelikleri vurgulamıştı. Ona göre her metalde iki iç, iki de dış nitelik bulunuyordu. Örneğin, *Yetmişler Kitabı*’nda belirttiğine göre kurşun dışsal olarak soğuk ve kuru; içyapısında ise sıcak ve nemliydi.¹⁶ Bütün bu içsel ve dışsal özellikler tanımını sonraki simyacılar için de dönüşüm fikrine kaynaklık etti. Nitekim bu fikir arada bazı eleştirilere uğramış olsa da Fazıl Ali Bey’e kadar süregelmiştir.

1.1.3. Ebu Bekir Razi (ö.925)

Fazıl Ali Bey Fası 1.12’de madenlerin nasıl oluştuğu, mizan ilmi ve metallerin tıbbi ile ilgili bilgi verdikten sonra Razi’den şu şekilde bahseder:

Ve ey sen talep eden kişi! (bu şeylere) ancak İmam Cabir’in, Ebu Bekir Razi’nin, Harrani’nin, Abd el-Cabbar el-Hamadani’nin, Fazıl Cildekî ve mizan ilminde mahir olan diğerlerinin kitaplarında bahsedilen dışsal şeyler hakkında deneylerin çokluğu ile ulaşabilirsin. Onların bahsettikleri şeyler(arasında) bileşimler(terkipler), iksirler ve vezinler(evzan) vardır.

Bu şekilde mizan ilminde mahir olmakla övülen Razi 865’te İran’ın Rey şehrinde doğmuş ve 925 yılında vefat etmiştir. Eğitimini aynı şehirde aldığı ve devamında ilgisini tıbbı yönlendirdiği aktarılır.¹⁷ Razi’ye ait kimya konusunda bilinen 13 eser vardır ve bunların en ünlüleri *Kitab el-Esrar*, *Kitab Sırr el-Esrar* ve *Kitab Medhal el-Talimi*’dir.¹⁸

Çoğu kişiye göre çalışmaları günümüz kimyasına oldukça yakın bir bilimsellik içeren Razi’nin eserlerinin böyle kabul edilmesinin sebeplerinden biri *Medhal el-Talimî* ve *Kitab el-Sırr el-Esrar* adlı eserlerindeki madde tasnifidir.¹⁹ Ona göre maddeler temel(basit, aqâqîr) ve türemiş olarak önce ikiye ayrılır. İlk grup a. Mineraller, b.Bitkiler ve c.Hayvanlar olmak üzere üçe ayrıldıktan sonra mineraller

¹⁶ E. J. Holmyard, *Alchemy*, Great Britain, Penguin Books, 1968, s. 75.

¹⁷ Al-Hassan, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁸ Al-Hassan, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁹ Razi’nin *Kitab el-Sırr el-Esrar*’da verdiği madde tasnifi ile *Cevahir el-Esrar*’da verilen madde tasnifi bölüm 3.2.2’de karşılaştırılacaktır.

kendi içlerinde altı alt gruba daha ayrılırlar.²⁰ Bu tasnif kendisinden sonraki simyacılar da ışık tutmuştur.

Hocası olarak nitelendirdiği Cabir bin Hayyan'ın Kükürt-Cıva Teorisi hakkında neredeyse tamamen suskun olan Razi'nin muhtemelen bu teoriyi kabul etmediği düşünülmektedir. Fakat benimsediği ruh-nefs kombinasyonu bakımından Cabir'in açtığı yolda gittiğini görüyoruz. (Ona göre madde(ceset) ruh ve nefsin farklı oranlarda birleşmesiyle oluşmuştu.)²¹

Razi'ye göre simyanın ve simyacının asıl görevi altın yapmak değil tıbbi hizmet için bir eczacı gibi ilaç hazırlamaktır. Bu fikir daha sonra ortaya çıkacak iatrokimya ve modern kemoterapi fikrine de temel teşkil eder.²² Bu anlamda Razi'nin simya/kimyası çok daha pragmatist bir anlamda kullandığını müşahade ediyoruz.

1.1.4 el-İrakî (ö.1184-5)

12 veya 13.yüzyıllarda yaşadığı düşünülen Irakî'nin ölüm tarihinin 1184-5 olduğu düşünülmektedir. Aslında eskiden beri anlatılagelen simyaya ilişkin hurafeleri reddetmekle birlikte değersiz madenleri ateşte eriterek altın ve gümüşe dönüştürmenin mümkün olacağına inanıyordu²³ ki bu görüşü onu Razi'den çok daha farklı bir yere koyar.

Holmyard'a göre eserlerinin teorik yönü çok güçlü olup sağlam bir mantık dokusuyla işlenmiştir; fakat pratik yönü eksik ve çok defa yetersiz kalmaktadır.²⁴

Fazıl Ali Bey kendisinden fasıl 1.7'de şu şekilde bahseder:

Bu mana Mükteseb²⁵ sahibinin sözüdür: "Muhakkak ki kimya sanatının konuları gerçekte dövülebilen madenler şeklide adlandırılan tek bir türdür ve onun altında şartlara bağlı olmayan ve sureti doğal olan altı adet şahıs ele

²⁰ H.E Stapleton, et all., **A Review on Chemistry in Iraq and Persia in the Tenth Century** by George Sarton, Isis, Vol. 11

²¹ A.g.e

²² Holmyard, **a.g.e**, s. 86.

²³ Cevat İzgi, "Ebu'l Kasım el-İrakî", **DİA**, C. X, 1994, s.333-334

²⁴ Holmyard, **a.g.e.**, s. 103.

²⁵ Irakî'nin kitabı için bkz. E.J. Holmyard, **El-ilm el-mükteseb fî zira'at-iz-zeheb (Book of Knowledge Acquired Concerning the Cultivation of Gold.**

alınır; bitkisel ve hayvansal şahıslar gibi. İşte onlar altın, gümüş, bakır, demir, kurşun ve kalaydır.” Ve O şartlara bağlı olmayan sözüyle bitki ve hayvan şahısları gibi olduklarını kastetti. Bu metallerin son derece kâmil bir hale varmasıdır ve öyle kâmil bir haldir ki bu kemalden dönüşüm ile onun türünün kalıcılığı mümkün değildir. Ayrıca O’nun (bu söz ile) kast etmek istediği altı metalin bitki ve hayvan şahıslarındaki oluşumsal bir sona erme ile kalacağı değildir. Bunlardan her ikisi de, özellikle insan ve hayvan madenleri(hakikatleri), günlerin geçmesi (zaman) ve tesir eden sıcaklık ile çokça dönüşümleri kabul ederler.

1.1.5 Cildekî, Ali Aydemiroğlu (ö. 1342)

İzzeddin Aydemir ibn Ali el-Cildekî Kahire ve Şam’da yaşayıp, 1342’de Şam’da vefat etmiştir.²⁶ Onun önemi kendi eserlerinin yanı sıra Cabir, İbn Umeyl, İbn Arfa Ra’s, el-Tuğraî, Zunnun el-Mısırî, Ebu Kasım el-Irakî gibi yazarlara şerhler ve yorumlar yazmasından gelir.²⁷

Onun Müslümanların simya sahasında benimsedikleri mistik ve sembolik yaklaşımların bir temsilcisi olduğu görülmekte, fakat bazı somut deliller göz önüne alındığında kimyasal reaksiyonlar ve maddeler hakkında gerçek bilgi ve deneyimlere sahip bulunduğu anlaşılmaktadır. Kimyasal birleşimlerde sabit nisbetler kuralına esas teşkil eden görüşleri, ortaya çıkan gazlardan korunmak için deney sırasında maske kullanması, sabun yapımını geliştirmesi, nitrik asitle gümüşü altından ayırması bunun belli başlı örnekleridir.²⁸ Yani tamamen mistik bir altyapı ile simya yaptığı tam anlamıyla söylenemez.

İlgisi tıp, ilâç yapımı, zooloji, astroloji, mekanik (ilm-i hiyel) ve özellikle maddenin keyfiyeti, metal ve diğer maddelerle yedi gezegen arasında ilişki kurulması gibi alanlara yayılmış olan Cildekî, tabii olaylarla simya işlemleri arasındaki benzerlikler

---

²⁶ Al-Hassan, **a.g.e.**, s. 18.

²⁷ **A.e.**

²⁸ Saadettin Ökten, “el-Cildekî”, **DİA**, C. VII, 1993, s. 550-551

üzerinde önemle durmuş, bu hususta sunî değişim olabileceğini kabul etmeyen İbn Sînâ'ya da karşı çıkmıştır.²⁹

Fazıl Ali Bey ondan fasıl 1.6'da

İşte bu dönüşüm ve başkalaşımın sırrıdır ve bunu mizan ilmi erbabından kimse konuşmaz, (öyleyse) benim bu kitabımdan gafil kalma. Muhakkak ki bu kitabım sırların cevherlerinden bir hazinedir, hem öyle bir hazine ki ona İmam Cabir gibi, Fazıl Cildekî gibi ve onlardan başka eski filozofların meşhurlarından olan bilgelere ve fazıllardan çoğu ulaşamadı.

Fasıl 3.2'de

Ve bu mizan sırlarının garip işlerindedir. Bunun hakkında burhan ve ihtisas hazinesinde Fazıl Balinas, İmam Cabir bin Hayyan ve Fazıl Cildekî'den başka kimse konuşmadı. Bazı fazıllar da bilgelere yorumu ile ona işaret ettiler.

Fasıl 3.9'da Cabir'in bir fikrini tam olarak anlamadığımı kastederek;

Fazıl Cildekî şeyhin bu sözünden gafil oldu. O, şeyhin bu sözünün şerh ederken bir şey dedi, sonra bu konudaki peşin hükmünden dolayı sözünü tamamlamadan başka söze geçti. Bizim bu konu hakkında eksik kalan sözümüzü tamamlamamız gerekir.

Sözün tamamı şöyle dememizdir: Kıyasın kendilerine bir şey katılarak eriyen metallerde olmasıdır. Sonra Fazıl Cildekî Burhan isimli kitabının başka bir faslında bu şerhten sonra da bazı şeyler söyledi. Onun sustuğu konu; kendilerine bir şey katılarak eriyen metallere vakit ve saat için yükselen tertip işleri ile ilgilidir.

demmiştir.

---

²⁹ DİA, a.g.m

2. BÖLÜM: FAZIL ALİ BEY: HAYATI VE ESERLERİ

2.1. Hayatı

Asıl adı Ali Çelebi b.Hüsrev el-İznikî olan ve *Fazıl Ali Bey*, *İznikli Ali Bey* yahut *Ali Çelebi* gibi isimlerle meşhur müellif pek çok muteber kaynakta adı geçmesinden dolayı aslında meşhur sayılabilecek bir âlimdir ancak geç sayılabilecek bir dönemde yaşamış olmasına rağmen hayatındaki tarihler ve eserlerinin içeriği hakkındaki belirsizlikler nedeniyle de hala aydınlatılmayı bekleyen, neredeyse keşfedilmemiş bir şahsiyettir. Aslında isminin geçtiği bu pek çok kaynakta da kendisi için verilen bilgiler aşağı yukarı birbirinin aynısıdır.

Hepsinden önce kaynaklarda sayılan eserlerinin çokluğu ile Osmanlı kimyacıları arasında en çok eser verenlerden sayılabilecek olan bu âlimin doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ölüm tarihi ile ilgili bazı rivayetler olsa da öldüğündeki yaşı ile ilgili herhangi bir bilgi veya imaya ulaşılamamıştır.

Ölüm tarihi ile ilgili rivayetlere bakıldığında, Kâtip Çelebi'nin Keşf el-Zunûn'unda ölüm zamanı ile ilgili çeşitli eser başlıklarında zikredilen tarihler hicrî 1014³⁰, 1018³¹, 1019³² olarak geçerken Nevî'zâde Atâî'de ölüm tarihi 1018 senesi olarak geçer.³³ Bu tarihler aşağı yukarı birbirine yakınken Bursalı Mehmet Tahir'de ise H.1108'de ahiret âlemine sefer ettiği yazılıdır.

İlk iki kaynakta geçen tarihler milâdî olarak 1605, 1606, 1609, 1610 civarına tekabül eder ve bu durumda müellif 16. yüzyılın ortalarında yaşamış ve 17. Yüzyılın başında 1609 civarında vefat etmiştir. Mehmet Tahir'de geçen 1108³⁴ tarihi bunlardan 90 yıl kadar sonra olup, yazım hatası yapıldığı düşünülmektedir.

Kendisinin memleketi konusunda nisbesine bakılarak İznikli olduğu düşünülmele birlikte farklı bir görüş olarak Adnan Adıvar, ismi kimi zaman Ali Çelebi Alâeddin el-Saruhânî el-Müellif (Muallim) el-Cedîd diye anıldığına göre Manisalı olmalıdır

³⁰ Katip Çelebi, **a.g.e.**, s. 514.

³¹ Katip Çelebi, **a.g.e.**, s. 618.

³² Katip Çelebi, **a.g.e.**, s. 1183.

³³ Nevizade Atai, **Şakayık-ı Numaniyye ve Zeyilleri**, Hz. Abdülkadir Özcan, C. II, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1989, s. 597.

³⁴ Bursalı Mehmet Tahir, **a.g.e.**, s. 48.

şeklinde bir yorumda bulunur. Fakat incelemiş olduğumuz diğer tüm eserlerde kendisi için “İznîkî” ifadesi geçmektedir.

Atâî'nin ve Bursalı Mehmet Tahir'in ittifakla belirttiği üzere Şeyh Edebalî'nin soyundan Vahyî-zâde³⁵ nam kendisi de âlim olan bir zâtın akrabalarından gelmektedir. Kaynaklarda kendisinin evlat sahibi olup olmadığı hakkında bir bilgiye ise rastlamamaktayız.

Hayatının tam anlamıyla ilme yoğunlaşmadan önceki kısmında babasından devraldığı zeamet memurluğuna gelmiş ve Belgrad ve Bağdat seferlerine katılmıştır.³⁶

Atâî'nin deyimi ile cihadın bu kısmı üzerinden düştükten sonra cihâd-ı ekber olan nefis terbiyesi yoluna girmiş, ibadet, zühd ve riyazat ile ilgilenmiştir. Bayramî Melamîlerinden olan İdris-i Muhtefî diye bilinen Turhallı Hoca Ali el-Rûmî'den hilafet almış olduğunu Müstakimzâde'den nakille Osman Tahir bildirir. Aziz Mahmud Hûdaî ile mektuplaşmalarının olduğunu da kaydetmiş ve bu mektupta kendisinden irşad talep ettiğini ve bu açıdan bakıldığında Celvetî de olabileceği yönünde bir değerlendirme yapılmıştır.^{37, 38}

Hayatının bu kısmından önce mi, sonra mı yoksa eşzamanlı mı olduğunu bilmediğimiz bir dönemde de kimya ilmi ile ilgilenmiştir. *Mecmuât el-Mucerrabât*

---

³⁵ Asıl adı Muhammed, baba adı Ahmet, nisbesi İznîkî olan ve Arapça dil çalışmaları ile ilgilenmiş Osmanlı âlimlerinden bir Vahyî-zâde (d.1533) bulunduğu gibi bir de aynı zâtın dedesi olan Vahyî-zâde vardır. Bkz. Fikret Arslan, “Mevahib’ul Edîp fî Şerhi Muğni’l Lebib’in Baştan İne’ye Kadar Tahkiki”, **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, sy. 14, 2002, s. 136.)

³⁶ Nevizade Atai, **a.g.e.**, s. 598.

³⁷ Bursalı Mehmet Tahir, **a.g.e.**, s. 48.

³⁸ Aziz Mahmud Hudaî'ye yazdığı bir mektuba şu şekilde başlar: “*min ed’af’il halifeti ile ekmel-i erbâti’t tarikati*” yani “*Halifelerin en güçsüzünden tarikat erbabının kâmil ve mükemmil müşîdine*”, Aziz Mahmud Hudâî ise bu mektuba “*min ed’af’il fukara’i ilâ a’lemi’l ulemai. İne’l istimdâde min ehli’l irşâdi, in kâne aslen azîmen fî neyli’l murâdî, illâ en ahsene’l itikâdi mübaşerati’l esbâbi...*” yani Allah-u Teala’nın en hakir ve rahmetine en muhtaç kullarından birinden, allâme Fazıl Ali Efendi’ye yazılmıştır. İrşâd makamındaki kimseden istimdâd istemek, dosdoğru bir itikatle yani ehl-i sünnet itikadında olarak muradın aslıdır. Vesilelere sarılmak en büyük zorlukları kolaylaştırır ve sahibini Allah’a kavuşturur. Hidayet yollarını gösteren ve kendisine kavuşturan o yollarda bulunmayı nasîbve müyesser eden, mü’min kulunun kalbindeki binlerce perdeyi kaldırarak büyük fetihler, makamlar, zevkler kazandıran Hâdî, Fettah Allah-u Teala’dır. Bkz. Şaban Er, **Melamilik ve Osmanlı Devri Melamileri**, İstanbul, Kutupyıldızı Yayınları, 2015, s. 328.

adlı eserinin mukaddimesinde kimya ilmini tahsil için Mağrib, Hıta(Çin), Hindistan, Arap, Acem ülkelerini menzil menzil, şehir şehir dolaştığını ve mutekaddimîn ve muteahhirinin yazdıklarını mütalaa ettiğini belirtir.³⁹ Gerçekten de eserleri incelendiğinde simya ile ilgili pek çok kaynak ve hoca tanıyacak kadar yolculukta bulunmuş olabileceği göze çarpmaktadır.

Sultan III. Mehmet döneminde (1566-1603) İstanbul'a geldiği hem Nevî'zade ve Bursalı Mehmet Tahir'de sabit olup İstanbul'da Eyüp semtinin Sütlüce civarına yerleştiği kaydolunmaktadır. İstanbul'a yerleşmesinin akabinde, 1603'te de Sultan I. Ahmet'e Eyüp'te kılıç kuşandırdığını öğrenmekteyiz.⁴⁰ Dolayısıyla saray tarafından da itibar gören bir âlim olduğu düşünülebilir.

18.yüzyıl Osmanlı tabiplerinden Ömer Şifaî Mürşid *el-Muhtâr fi İlm el-Esrâr* adlı eserinde Ali Çelebi'nin görüşlerinden bahseder. Ömer Şifaî'ye göre *Ali Çelebi simyanın bütün inceliklerine vakıf olabilecek bir ruh letafetine ve gerekli bilgi donanımını sahip olduğu için gerçek anlamda simyacı olan bir şahsiyettir.*⁴¹

Bununla birlikte kendisinin bir medreseye bağlı çalışıp çalışmadığı konusu incelenilen kaynaklarda bahsedilmeyen bir konudur. Aslına bakılırsa Dârülhilafeti'l Âliyye Medresesinin kurulmasına kadar kimya dersine Osmanlı medreselerinde müferdat programında yer verilmediği bilinmektedir. Başka bir deyişle kimya, resmî olarak öğretilmemiştir. Fakat buna rağmen pek çok medreselinin bu ilimle telif ve istinsah şeklinde tezâhür eden çalışmalarla ilgilenip uğraştıkları görülmektedir.⁴² Cevat İzgi Fazıl Ali Bey'i kimya ile uğraşan medrese müntesiplerine verdiği örnekler arasında saymakta ve onun Osmanlı devrinde eski kimya ile en çok uğraşan ve bu sahada en çok eser veren âlim olduğunu söylemektedir.^{43, 44} Medrese düzeyinde

³⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu ve diğerleri, **Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi**, C. I, İstanbul, IRCICA Yayınları, 2006, s. LXXXII.

⁴⁰ Nevizâde Atâî, **a.g.e.**, s. 597.

⁴¹ Aydın, **a.g.e.**, s. 9.

⁴² Cevat İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, C. II, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997, s. 146.

⁴³ **A. e.**, 154.

⁴⁴ Bu isimler arasında el-Hadidî diye meşhur 'Alauddîn 'Ali b. Muhammed el-Hüseynî 'Aclunî el-Bursevî (ö.1527-8), Molla Arap diye tanınan Muhammed b. 'Ömer b. Hamza, Kanunî devrinde İstanbul'a gelen Muhammed Mâğûş el-;Tunusî, bu ilmi Eşrefzâde Ali Efendi'yi rüyasında

resmi bir kimya uğraşısı olmamasına rağmen dönemin kimyasına baktığımızda bu tarihlerden itibaren dünyada ve buna mukabil Osmanlı topraklarında “yeni kimya” akımının baş gösterdiğini görmekteyiz. Paracelsus kimyasının/tıbbının yaygınlaştığı bu dönemde kadim gelenek ve eserler arka plana atılmış ve metallerin ilaçlarda kullanımı yaygınlaşmaya başlamıştır. İatrokimya denilen bu yeni ekolde antimon dahi eczacılıkta kullanılmış ve zehri belirleyenin yalnızca miktar olduğu söylenmiştir.⁴⁵ Bunun zehirli olarak algılayabileceğimiz ağır metallerin dahi ilaçlarda kullanımını gündeme getirmiş olmasından dolayı simya/kimya ilmi ile meşgul olanların da ilaçlar sahasına girmesine zemin hazırladığı düşünülebilir.

Ayrıca Fazıl Ali Bey’in şahsında XVI. yy ve XVII. yy başlarında eski kimya/simya biliminde bir canlanma ortaya çıkmıştır. Bu durumun saiklerinin arasında, o dönemde dünyada küçük bir buzul çağının yaşanmış olması, ucuz Peru altınının Osmanlı’ya girerek enflasyona sebep olması ve Avrupa’nın tabyalı kale sistemi ile savaş teknolojilerinde ilerlemiş olması sonucunda barut gibi kimyevi tekniklere ihtiyacın artması sayılabilir.⁴⁶ Böylece başta altın olmak üzere metallere dolayısıyla simyaya ilgi artmış olabilir.

Uzunçarşılı bu dönemde hâsıl olan enflasyon ve altın ihtiyacını şu şekilde dile getirmektedir:

Bu devirde akçenin vezni üç kırattan iki buçuk kırata tenzil olunduğundan altın rayıcı de o nisbette yükselip bir altın yetmiş akçeye çıkmıştır. 992 H. / 1584 M. tarihinde yüz dirhem gümüşten sekiz yüz akçe kesildiğinden bu hal üzerine altın yüzyirmi ve kuruş ise seksen akçeye fırlamıştır. Muharebe sebebiyle III. Mehmed’in cülusunda bir dirhem gümüşten sekiz akçe kesilmesi lâzım gelirken on iki akçe kesilmesi, on bir ve on iki dirhem akçenin kıymet itibariyle bir dirheme müsavi gelmesi sebebiyle hükümetin tenbih ve tehditlerine rağmen altın ikiyüz yirmi akçeye kadar fırlamıştır. İç ve dış vaziyet îcabı, gerek maliye

---

gördükten sonra anlayabildiğini söyleyen es-Seyyid Mahmud Nâci el-Hakîm b. Eş-Şeyh Ömer el-Celvetî vardır. Bkz. İzgi, **a.g.e.**, s. 154.

⁴⁵ Allen G. Debus, “Medicine and Alchemy”, **The Scientific Revolution**, Ed. Marcus Hellyer, United Kingdom, Blackwell Publishing, 2003, s. 158.

⁴⁶ İhsan Fazlıoğlu, “Fâzıl Ali Bey [Ali el-İznîkî]”, Çevrimiçi, <http://www.ihsanfazlioglu.net/yayinlar/makaleler/1.php?id=31>.

ve gerek iç hazinelerde para kalmadığından dolayı 1006 H. / 1598 M. de Enderun'daki üçyüz yük akçelik gümüş eşya alınarak darphanede eritilip bir dirhem gümüşten sekiz akçe kesilip kırık akçeler toplanmağa başlanmış ise de ıslahat tam yapılamamış, fakat altın 220'den 180 akçeye kadar inmiştir. Bundan üç sene sonra yani 1009 H. / 1600 M. de sikke usulü daha ziyade ıslah edilerek bir altın, yüzyirmi ve bir kuruş seksen akçeye kadar düşürülmüştür.⁴⁷

Bu ahvalden de anlaşılacağı üzere müellifin yaşadığı dönemde altın, gümüş ve endüstride kullanılabilecek metallere olan ihtiyacın artması simya gibi derdi metaller olan ayrıca altın eldesi konusunda vaatleri olan bir uğraşı alanını beslemiş ve hem halkın hem de yöneticilerin simyacılarından bir beklentisi olabileceğini düşünebilmemizi söz konusu hale getirmiştir. Nitekim Fransız bir aziz olan Vincent de Paul (d.1581)'un bahsettiğine göre maiyeti olarak yanında bulunduğu ve adını zikretmediği Tunuslu simyacı 1605 yılında Sultan Ahmet tarafından İstanbul'a çağırılmış fakat varamadan yolda hayatını kaybetmiştir.⁴⁸ Bu da Ali Çelebi'nin döneminin simya/kimya çalışmalarına çok fazla ihtiyaç duyulan bir dönem olduğu hakkında fikir verici bir örnektir.

Böyle bir dönemde yaşamış olan ve simyaya yönelmiş olan bir şahsiyet olarak Fazıl Ali Bey hakkında biyografik kaynaklar yeterli bulunmamaktadır. Kendisi *Durer el-Envar* adlı eserinde *el-Levaih fi Esrar-ı Huruf el-Fevatih*⁴⁹ adlı eserinde kendi hayatından ve nesebinden bahsettiğini belirtir.⁵⁰ Bu her ne kadar kaynak konusunda umut verici bir eser olsa da adı geçen Adana İl Halk Kütüphanesi 918 numaradaki eser incelendiğinde içinde Fazıl Ali Bey'e ait *Durer el-Envar*, *Tevali'ul Büdur fi Şerhi'ş Şuzur* ve *el-Sırr el-Rabbani fi ilm el Cismanî ve El-Ruhanî* adlı eserlerinin kopyalarının bulunduğu bir Fazıl Ali Bey derlemesi olduğu ve yazmanın içinde yer yer sayfaların eksik olduğuna dair notlar olduğu görüldü. Başka bir nüshasının

⁴⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, Ankara, TTK Basımevi, 1988, s. 136.

⁴⁸ Frederic Walker, "Saint Vincent de Paul and the Alchemist", **Journal of Chemical Education**, 1936, s. 354.

⁴⁹ Açılış harflerinin esrarı hakkında levhalar anlamına gelen bu başlığı taşıyan söz konusu eser Kuran-ı Kerim'de sûre başlarında bulunan ve kesin manaları açıklanmamış olan kesik harflerin (huruf-u mukatta) tefsiri ile ilgili bir eserdir.

⁵⁰ İznikli Fazıl Ali Bey, **Durer el-Envar**, Ali Emirî, Arapça, nr.2842,

bulunup bulunmadığı konusunda kaynaklarda bilgi verilmeyen *el-Levaih* adlı eserin ne yazık ki kayıp olan bu sayfalardaki eserlerden biri olduğu düşünülmektedir.

2.2. Eserleri

2.2.1. Çeşitli Kaynaklarda Geçen Eserleri

Çeşitli kaynaklarda Fazıl Ali Bey için zikredilmiş pek çok eser bulunmaktadır. Bunlar içinden öncelikle Fazıl Ali Bey'in incelediğimiz *Cevahir el-Esrar* eserinde ve *Durer el-Envar* adlı bir diğer eserinde kendi ağzından verdiği isimler alınacak, ardından diğer kaynaklarda bahsedilen eserler sıralanacak bunun yanı sıra mukaddimelerinden ve içeriklerinden bahsedilecektir.

İncelemesini yaptığımız *Cevahir el-Esrar* adlı eserinde Fazıl Ali Bey'in bahsettiği kendi eserleri şu şekildedir:

- *Durret el-Havass*: Tam ismi Durret el-Ğavass fî Esrar el-Havass olan bu eserden fasıl 1.9'da bahsedilir. Cevat İzgi bu eseri eski kimya ile ilgili eserler arasında sayar.⁵¹ Bunun yanı sıra Fasıl 3.6'da derecelerle ilgili teorisini *Durret'ul Havass fi Esrar'ul Havass* adlı kitabının *Hikmet Zici* bölümünde anlattığını söyler.
- Fasıl 1.2'de bir çok eserinin ismini sıralayarak bunların mizan ilmi hakkında olduğunu ayrıca Cabir bin Hayyan'ın sıklıkla bahsederek temellerini attığı zahir-bâtın öğretisinden ve Yunan hikmetinden de bahsettiğini söyler. Bu eserler aşağıda sıralanmıştır:
  - *Hetk'ul Esrar*: Kaynaklarda Hetk el-Estar isimli bir eser olmasına rağmen bu isimde bir esere rastlanmamıştır.
  - *Devhat'ul Terâkip*: Ali Bey'in incelediğimiz eserde bizzat zikrettiği eser incelenilen kaynaklarda bulunamamıştır.
  - *Bira' el-Esrar*: Bu eser de incelenilen kaynaklarda bulunamamıştır.
  - *Envar'ul Terâkip*: Mehmet Tahir Efendi ve Cevat İzgi'de geçen Envar el-Terkîb adlı eser olduğu düşünülmektedir.
  - *Metla' el-Mebrûr*: Kaynaklarda zikredilmemektedir.

---

⁵¹ İzgi, a.g.e., s. 170.

- *Keşf'ul Esrar*: Bu eserin Bursalı Mehmet Tahir efendinin bahsettiği⁵² *Keşf'ul Esrar ve Hetk'ul Estar* adlı eser olduğu düşünülmekte ve eser yine İzgi'de eski kimyaya dair kitapları arasında yer almaktadır.⁵³ Ayrıca bu eser *Keşf el-Zunun*'un "Allah'tan Gelen İlham İlmi" bölümünde anılmakta ve kitabın sanat hakkında olduğu belirtilmektedir.⁵⁴
- *Havass'ul Ahcar: Menafi' el-Ahcar* adlı eserle aynı olduğu ve toplam altmış taştan bahsedildiği belirtilmektedir.⁵⁵
- *Evezân'ul Hikme*: Taranılan kaynaklarda geçmemektedir.
- *Acaib'ul Mevâlid*: İncelenilen kaynaklarda zikredilmemektedir.

- 2.babın başında Kuran-ı Kerim'deki huruf-u mukatta' ile iksirlerin bileşenleri hakkında bilgi verdiği *Levaih fi Esrar-ı huruf al fevatih* isimli eserinden bahseder.

- 3.2. fasılda *Tesir* isimli iksirler hakkında bölümü olan fakat taranılan eserlerde geçmeyen bir kitabından bahseder.

- Fasıllar 3.5'te Ebu'l Hasan el-Harakâni'nin *Divan* adlı kitabında bulunan ilm-i nücum ile ilgili fikirlerini kendi *Tevali'ul Budûr* adlı kitabında şerh ettiğini söyler. Bu kitabın Mehmet Tahir'in verdiği *Tevali el-Budur fi Şerh el-Şuzur* adlı eser olduğu düşünülmektedir.⁵⁶

Bunlarla birlikte Fazıl Ali Bey *Durer el-Envar*⁵⁷ adlı eserinin sonunda kendi eserlerini el-Cildekî'ninkiler ile kıyaslayarak şunları söyler:

- Bizim *Durret'ul Havass fi esrar el-Havass* adlı kitabımız *Kenz el-İhtisas*'tan daha faydalıdır.

- Bizim *Keşf el-Esrar* adlı kitabımız *el-Burhan* kitabından daha iyidir ve daha iyi dizilmiştir.

⁵² Bursalı Mehmet Tahir, **a.g.e.**, s. 48.

⁵³ İzgi, **a.g.e.**, s. 161.

⁵⁴ Katip Çelebi, **a.g.e.**, s. 1183.

⁵⁵ İhsanoğlu vd., **a.g.e.**, s. 68.

⁵⁶ İzgi, **a.g.e.**, s. 171.

⁵⁷ Ali el-İznicî, Ali Emiri, Arapça, nr. 2842.

- Bizim *Tervih el-Ervah fi Esrar el-Miftah* kitabımız sırları açmada ve aydınlatmada *el-Misbah*'tan daha iyidir.
- *Mefatih el-Kunuz fi Hall el-Rumuz* adlı kitabımız problemlerin sırlarını çözmede olağanüstü iyidir.
- *Envar el-Terakib* adlı kitabımız *el-Takrib*'den daha iyidir ve daha iyi dizilmiştir.
- *Hayakil el-Envar* adlı eserimiz *el-Seb'a fi'l Terakib li'Balinas*'tan daha dakik detaylara sahiptir.
- *El-Mukteseb fi Sina'at el-Zehab* adlı kitabımız *el-Mükteseb*'den daha hikmetlidir.
- *El-Levaih fi Esrar Huruf el-Fevatih* adlı kitabımız Kuran'ın sırlarından biridir. Ona başka yazarların kitaplarından kıyas olabilecek olan yoktur.

Mehmet Tahir Efendi ise kendi elinde bulunan bir *Durer el-Envar* nüshasının sonundan belirttiğimiz eserler dışında Fazıl Ali Bey'e ait şu eserleri sıralar:

- *Semeret'ul İrşad*
- *Durret'ul Beyza fi İksir'il Ahmer*
- *Mukaddimet'ul Vasıl*
- *Divan'ul Hikmet*: Katip Çelebi bu eseri “Fetva Örneği” bölümünde alarak kimya hakkında olduğunu zikretmiştir.⁵⁸
- *Essırru'r Rabbanî fi Cismanî ve'r Ruhanî*: Katip Çelebi bu eseri “Sihir İlmi” bölümünde vererek mizan ilmi hakkında olduğunu, yazarın anlattığına göre bu kendisi *el-Burhan* adlı eseri yirmi defa okumuş ve ardından Allah O'na Cabir'in *Kitabu'l Havassi'l Kebir*inden mizanın sırrını açmıştır. Böylece kendisine Balinas dışında kimseye açılmadığı sırlar açılmıştır.⁵⁹
- *Tervih'ul Ervah fi Esrar'il Miftah*
- *Risale-i Kaza ve Kader*
- *El-Müntehab fi Sinaati'z Zehab*
- *Şerh-i Kaside-i Sâlukiye*

⁵⁸ Katip Çelebi, **a.g.e.**, s. 647.

⁵⁹ Katip Çelebi, **a.g.e.**, s.794.

- *Divan-ı İksir*
- *Mecmuat el-Mücerrebât*
- *Miftah 'ul Hikme*
- *Hacer-i Selâse*
- *Aşeratu Ebvâb*
- *El-Misbah fî İlm-i Esrari'l Miftah*
- *Kitab-ı Dekâyıkı'l Mizan fî Mekadiri'l Evzan*
- *Kitab-ı Envar 'ud Durer fî İbah'il Hacer*
- *Kittab-ı Levhi Zehebi'l Estrar fî Mearifi'l Ahcar*
- *Kİtabu'l Müntehab fî'l İksir*
- *Durretu'l Durer ve Tuhfetu'l Gurer*

Bunlarla birlikte Brockelmann eserinin Geheimgewissenshaften (Gizli bilimler) bölümünde Fazıl Ali Bey'den bahsetmekte ve yukarıda sayılmayan Risale fî'l ilm el-İlahî adlı başka bir risalesinden daha söz etmektedir.⁶⁰

Kaynaklarda sayılanlar ve incelediğimiz eserde ilk kez karşımıza çıkan eserler birlikte göz önüne alındığında Fazıl Ali Bey'in hal-i hazırdaki bilgilere göre kırka yakın eseri olduğunu söyleyebilmekteyiz.

2.2.2. Miftah el-Hikme adlı eseriyle ilgili bir tartışma:

Bu eser incelediğimiz eserin de içinde bulunduğu Hacı Selim Ağa 881 numaralı Fazıl Ali Bey'in eserlerinden derlenmiş yazma içinde bulunan ilk eserdir. Tam olarak numarası 881/1 olup 1^b-13^a arasında 12 varaktan oluşmaktadır. Bu yer numaralı eser Mehmet Tahir Efendi⁶¹'de, bundan nakille Cevat İzgi⁶²'de ve C. Brockelman'ın GAL adlı eserinden nakille *Osmanlı Tabii ve Tatbikî Bilimler Literatürü Tarihi* adlı eserde zikredilmektedir. Buradaki bilgiye göre eserin bir nüshası da Garret, nr.4335; yap. 2^a-26^a'da bulunmaktadır.⁶³

⁶⁰ Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, C. II, Berlin, Verlag von Emil Felber, 1902, s. 448.

⁶¹ Bursalı Mehmet Tahir, *a.g.e.*, s. 49.

⁶² İzgi, *a.g.e.*, 171

⁶³ İhsanoğlu vd., *a.g.e.*, s. 69.

Bunların yanı sıra *Kesf el-Zunun*'da ise *Miftah'ul Hikme* adlı bir eser hekim filozof Pisagor'a ait bir kitap olarak sayılmış ve *Nüzhetü'n Nufûs* adıyla tanındığı söylenmiştir. İslam bilim tarihi içerisinde bazen daha önce kullanılmış isimlerle eserler yazıldığı dikkate alınacak olursa bu eser bahsedilecek olan eserden farklı bir *Miftah* olabilir.

Bu eser Fazıl Ali Bey ile ilgili literatür tarandığında hakkında bir makale yazılmış olan tek eseridir ve burada da söz konusu eserin Fazıl Ali Bey'e ait olmadığı konusunda bir görüş bildirilmiştir.⁶⁴

Yazar Paolo Carusi, bu tezine delil olarak saydığı kanıtlar arasında hiçbir biyografik, bio-bibliografik repertuarda İzniki'ye atfedilmiş böyle bir eserin olmadığı söylemiştir.⁶⁵ Buna rağmen yukarıda saydığımız eserler aksini iddia etmektedir. Carusi'ye göre özellikle ne kadar geç döneme ait bir yazar olduğu göz önüne alındığında eserin hakkında kesin bir bilgi bulunmayışı oldukça şüpheli bir durumdur.

Bununla beraber Carusi'nin kendisinin de belirttiği gibi kitabın başında bu eserin hekimlerin eserlerinden bir tercüme olduğu yazılı olup pek çok antik yazarın ismi zikredilmektedir.⁶⁶ Carusi'nin ilerleyen bölümlerde vardığı bir sonuç olarak eser bir veya birden fazla filozoftan derlenmiş olabilir. Carusi bu konuyla ilgili olarak *Miftah el-Hikme* adında eseri olan simyacıları; Cabir ibn Hayyan, Balinas, el-Tuğra'i (XII yüzyıl) ve İbn Umeyl (X yüzyıl, *Miftah el-hikme el'uzma'sı*) olarak sıralayıp eserin en çok İbn Umeyl'in eserine benzediğini belirterek şöyle diyor:

[...] İşte burada işler oldukça zorlaşıyor. Çünkü bu Miftah ile İzniki'ye atfedilen Miftah'ın stili ve terminolojisi birbirlerine oldukça yakın ve hatta bazı yerlerde birbirinin aynısı. Ancak İbn Umeyl en bilinen eseri Ma' el-Varakî'de, kendi Miftah el-Hikme'sine atflarda bulunmuş olmasına rağmen, İzniki'ye atfedilen Miftah'ın metninde bu

⁶⁴ Paolo Carusi, "Miftah al-Hikma Attribuito a Izniki: Primi Studi e Interrogativi, **Rendiconti della Accademia nazionale delle scienze detta dei XL (Mem. sci. fis. nat.)**, ser. 5, C. XXXIII, 2009.

⁶⁵ **A.e.**

⁶⁶ Ali el-İznikî, **Miftah el-Hikme**, Hacı Selimağa, Arapça, nr. 881/1

alıntılara rastlanmıyor ya da en azından ben şimdiye kadar rastlayamadım. Birebir olmayan bir takım alıntılarının var olduğunu kabul etsek bile, bahsettiğimiz bu durum, karşılaştırdığımız iki eserin aynı kişiye ait olduğunu kabul etmek konusunda bir engel teşkil ediyor.

Sonuç olarak yazar eserin kesin olarak kime ait olduğu konusunda bir değerlendirmeye varmamakla birlikte makalesinin sonunda bir ek olarak verdiği kısımda eserin Cabir'e dahi ait olabilecek kadar eski olduğu hakkında bir soru işareti bırakarak değerlendirmenin ucunu açık bırakıyor.

Bütün bunlara, inceleme imkânımız olduğu kadar *Miftah*'a ve esas üzerinde çalıştığımız *Cevahir el-Esrar* adlı eserdeki İznikî üslubuna bakarak bir değerlendirme yaparsak, bu eserin Carusi'yi şüpheye sürükleyecek kadar fazla eski kaynaklara düşkün olan Fazıl Ali Bey'e ait ve eski metinlerden alıntılarla dolu fakat baştan tercüme olduğu söylendiği için tek tek kaynakları zikredilmemiş derleme bir eseri olduğunu düşünebiliriz. Yine de ancak bu eser üzerine odaklanarak yapılacak daha detaylı bir inceleme şüphelerin ortadan kalkmasına vesile olacaktır.

3. BÖLÜM: CEVAHİR EL-ESRAR HAKKINDA DEĞERLENDİRMELER

3.1. Eserin Seçilme Sebebi ve Önemi

Fazıl Ali Bey'in pek çok eserinin arasından bu eserinin tercüme edilip incelenmesi büyük ölçüde eserin edebî ve sembolik bir anlatımdan ziyade maddeler tasnifi içeren ve reçete ve terkiplere yer veren bir üsluba sahip olmasındandır. Bununla birlikte eserde yalnızca madde ve yöntem isimleri sıralamasıyla yetinilmeyip simya teorilerinden de bahsedilmesi sayesinde dönemin simyası ve doğal fenomenlere bakış açısı hakkında bilgi sahibi olunurken Fazıl Ali Bey'in genel karakteristiği de belirlenebilmiştir. Ayrıca feyz aldığı kaynakları ve eserleri açıkça sıralaması sayesinde antik dönemlerden 17.yy'a kadar süregelen simya geleneği ve aktarılan eserler hakkında bilgi sahibi olunabilmiştir. Bu açıdan bakıldığında simya döneminin kapanıp Batı'daki 17.yy bilim devriminin etkilerinin Osmanlı Devleti'ne girmesinden hemen önceki bir tarihte yaşamış olan Fazıl Ali Bey'in ve eserinin bir gelenek geride bırakılmaya yüz tutmuşken onun özetini ve derlemesini yapmak

açısından da önemli olduğu düşünülmektedir. Eser bu açıdan da muhtasar bir kaynak sayılabilir ve dönemin simyasına biraz daha yakından bakmaya vesile olabilir bir kaynak hükmündedir. Ayrıca eser Ali Çelebi'nin en çok kez istinsahı yapılan ve çoğaltılan bir yazma eserleri arasında gelmektedir. Türkiye ve dünya kütüphanelerinde bulunan 10 adet yazma versiyonu bulunmaktadır.⁶⁷ Bu açıdan bakıldığında da çok kullanılan/okunan bir eser olduğu ve çalışılması gereken bir kaynak olduğu düşünülmektedir.

3.2. Eserin İçeriği

3.2.1. Yazarın Maddeler Arası Dönüşüm Fikrine Bakışı

Fazıl Ali Bey'in karakteristik özelliklerini incelemek söz konusu olduğunda, simyacı olması hasebiyle akla ilk gelen soru Cabir gibi, el-Cildekî gibi maddeler arası dönüşüm fikrini mi kabul ettiği yoksa İbn Sina gibi buna karşı mı çıktığı sorusudur⁶⁸. Fazıl Ali Bey bu konuda açıkça ilk gruba dâhildir. Bu, eserin tamamı incelendiğinde gayet açık bir biçimde ortaya çıksa da özellikle Fasıl 1.6'da şu sözleriyle bu görüşünü ilan etmiş sayılabilir:

“..bizim görüşümüze göre onların suretleri mizaçlarına (karışımlarına) bağlı olduğu için, bazısı bazısına dönüşür.[...] Bu metaller kendilerine has bir denge üzerinde birleşmişlerdir. Onların bağlı buldukları farklı mizaçların(karışımların) suretleri konusunda farklılaşmaları durumunda, içerikleri de farklı olur. Çünkü madensel hararet, karışımda var olan unsurları kendine has bir denge ile fül(etken olmak) ve infial(edilgen olmak) için harekete geçirir. Onları bazısının hükümleri dışsal sebeplerle baskın gelir ve bu karışım baskın olan unsurun niteliği üzere bir araya gelir ve karışımındaki bu nitelik ile kendisi için uygun olan özel sureti almaya hazır hale gelir ve mebde'ul feyyaz olanın taşması ile bu suret üzere bir araya gelir. Bu bir araya geliş başka bir etken sebebiyle bir nitelikten çıkıp başka

⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. bölüm 4.1.

⁶⁸ Aslına bakılırsa İbn Sina'nın maddeler arası dönüşüm fikrine tamamen karşı çıkıp çıkmadığı tartışmalı bir konudur. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Ateş, İbn Sina ve el-Kimya, Ankara, 1952

bir niteliğe girdiği zaman, (madde) başka bir surete hazır olur ve mebde'ul feyyaz'da cimrilik bulunmaması sebebi ile bu (sefer) bu surete dolar.

İşte bu dönüşüm ve başkalaşımın sırrıdır ve bunu mizan ilmi erbabından kimse konuşmaz, (öyleyse) benim bu kitabımdan gafil kalma. Muhakkak ki bu kitabım sırların cevherlerinden bir hazinedir, hem öyle bir hazine ki ona İmam Cabir gibi, Fazıl Cildeki gibi ve onlardan başka eski filozofların meşhurlarından olan bilgilerden ve fazıllardan çoğu ulaşamadı.”

Fazıl Ali Bey'in “sûretin mizaca tâbi olması” ve “mizaç değiştirilebilirse sûretin de değiştirilebileceği” yönündeki fikri bu satırlarda görülebilmektedir. Buna göre karışımlar baskın olan dışsal niteliğe göre kendilerine uygun olan sûreti alabilirler. Eğer bu baskın dışsal sebep değişirse, bu sefer madde başka bir sûrete girecek ve başkalaşacaktır.

3.2.2. Maddeler Tasnifi

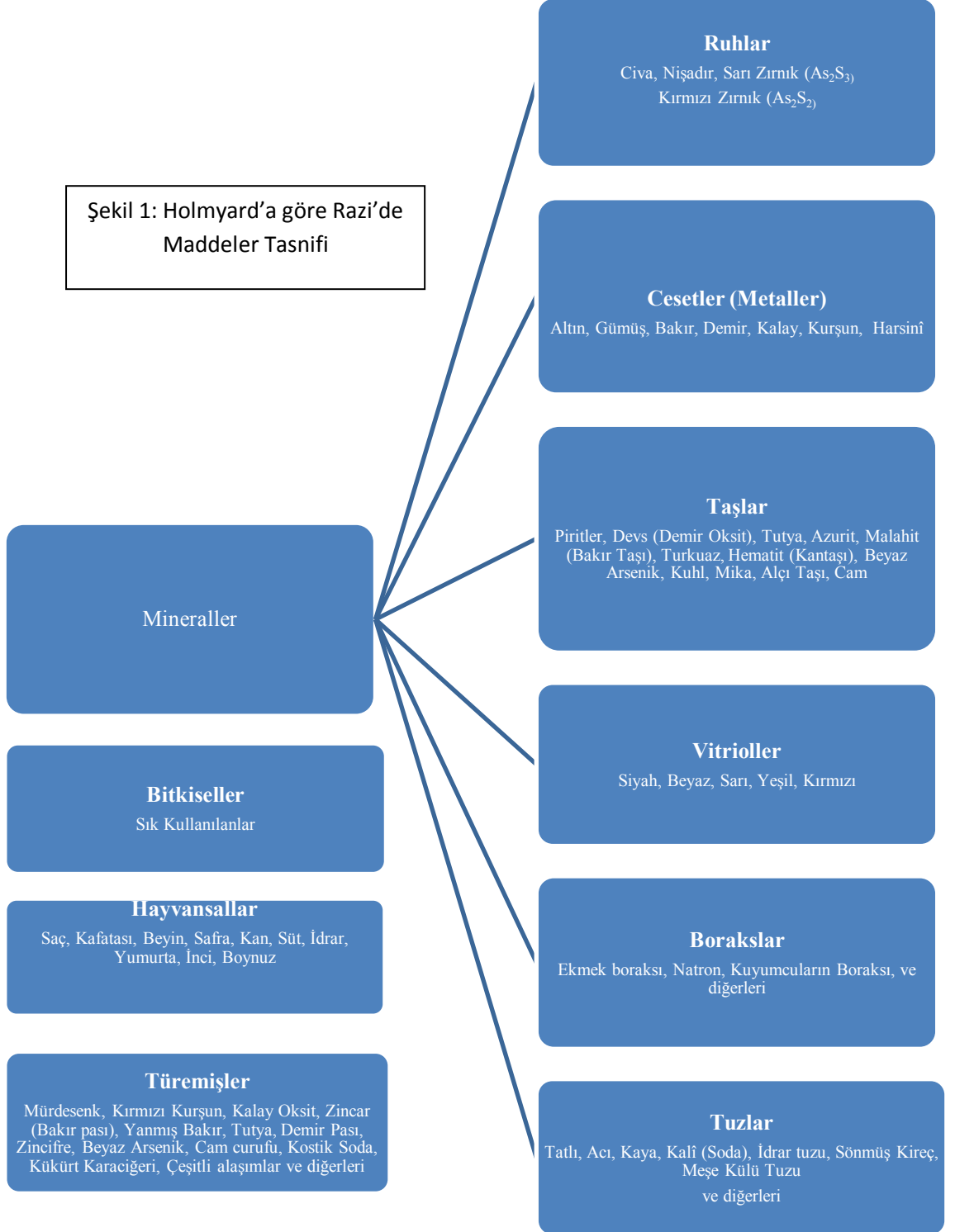
Müellif eserin en başında uzunca sayılabilecek bir maddeler tasnifi yaparak bizlere Razi'nin en bilinen eserlerinden *Kitab el-Sırr el-Esrar* adlı eserinde yaptığı gibi bir yaklaşım sunmaktadır. Bu yaklaşım simyacılar için oldukça sistematik bir alt yapı sunmaktadır. Aşağıda önce Holmyard'ın Razi'nin kitabından çıkardığı maddeler tasnifi tablosu⁶⁹ (Şekil 1) ardından da *Cevahir el-Esrar*'dan çıkardığımız tablo (Şekil 2) verilmektedir. Bu tablolara göre Fazıl Ali Bey çok daha kaba bir ayırım yapmıştır ve *çarşıda satılan şeylerdir, bilinmelerinde bir filozofa ihtiyaç yoktur* diyerek türemişler kısmını uzun uzun saymamaktadır. Bunun haricinde simyacılarca çok ünlü olan *yedi metali* Razi'de olduğu gibi saymış fakat metalleri(cesetleri) genel anlamda dövülebilirler ve kireçleştirilebilirler olarak ikiye ayırmış ve Razi'deki *yedi metali* dövülebilirler kısmında saydıktan sonra kireçleştirilebilirler kısmına Razi'nin pek çoğunu türemişler bölümünde saydığı maddeleri eklemiştir.

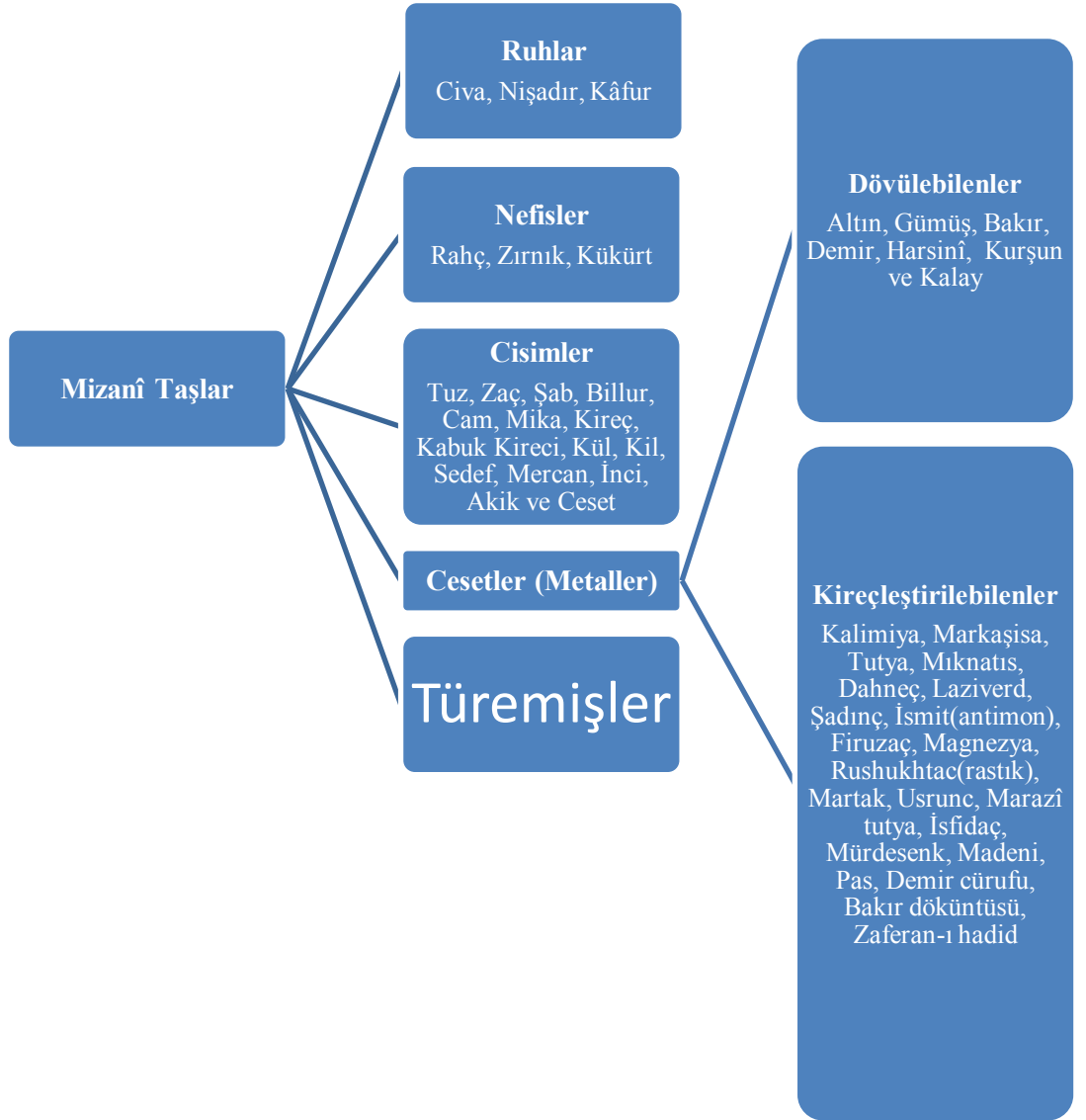
Bu açılardan yazarın oldukça kullanışlı bir maddeler listesi vermiş olup, kendinden önceki birikimden faydalanmış ve bunu geliştirmiş olduğu görülmektedir.

---

⁶⁹ Holmyard, **a.g.e.**, s. 91.

Şekil 1: Holmyard'a göre Razi'de Maddeler Tasnifi

Şekil 2: Fazıl Ali Bey'de Maddeler Tasnifi

3.2.3. Kükürt-Civa Teorisi

Yazar bu konudaki görüşlerini fasıl 1.6'da

Dövülebilir olan metallerden her biri tam yerinde olan (doğru) bir miktar üzere, kendilerine has bir dengeyle birleşen dumansı kükürt ve buharı cıvadan oluşmuştur. Bu metalik maddeler erime, uzama ve dövülebilme kabiliyetine sahiptir.⁷⁰

diyerek belirtmiştir.

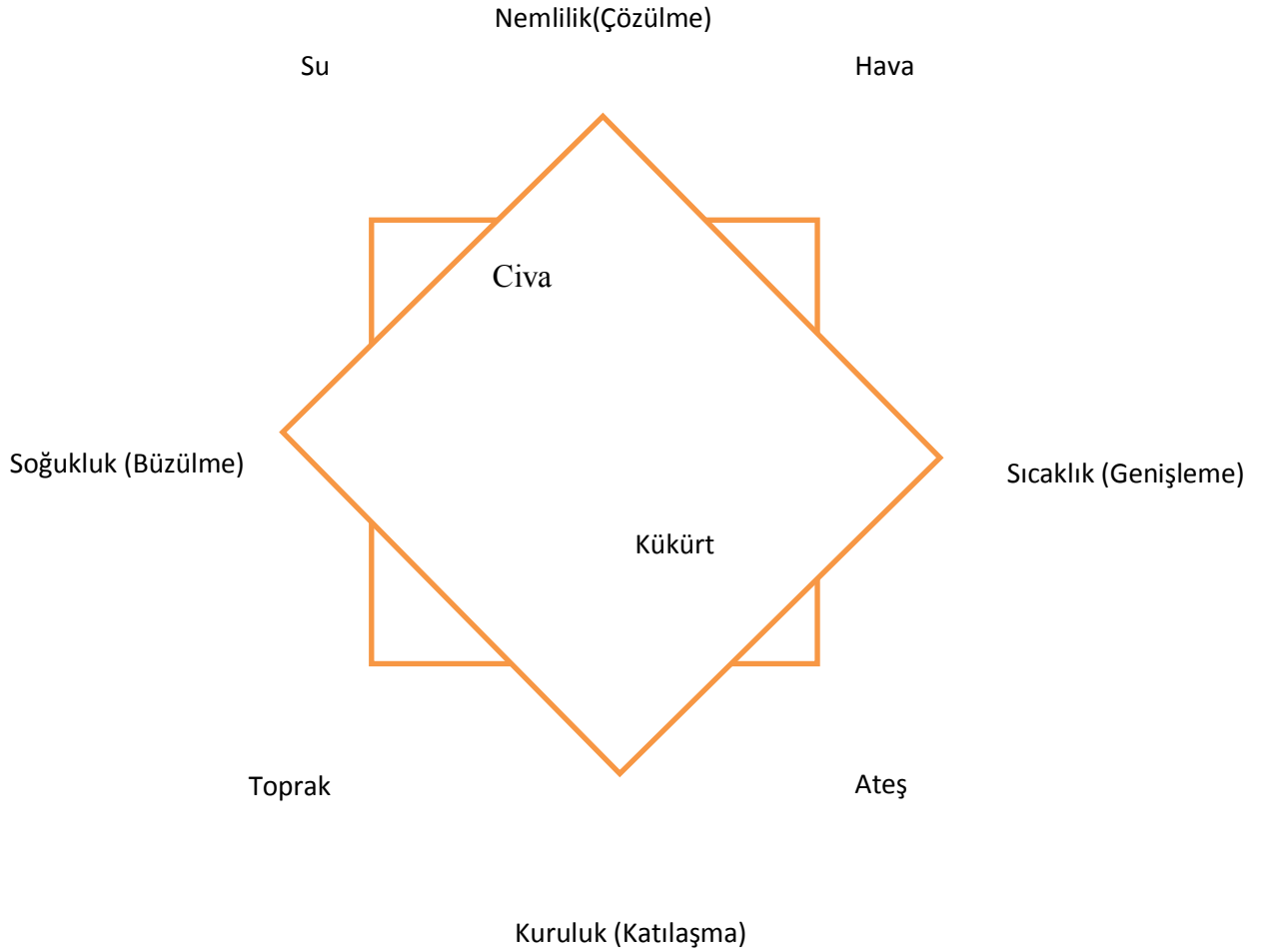
Fazıl Ali Bey'in devam ettirdiği Arap-İslam simyasında duman (dukhan) ve buhar (bukhar) metallerin ve taşların kaynağı olarak kabul edilip, kükürt ve civa ile özdeşleştirilmiştir. Duman-buhar kavramı Aristo ile başlamış olsa da sonrasında Cabir bin Hayyan ile gelişmiştir.

Anlaşılabacağı gibi buradaki kükürt ve civa maddesel anlamda satın alınıp bir araya getirilecek basit maddeler değildir. Bu iki ilke, aynı adı taşıyan kimyasal maddelerle karıştırılmamalıdır. Ayrıca simyada kükürt ve civa, kozmik düzeyde erkek ve dişi ilkelere karşılık gelir.⁷¹

---

⁷⁰ Modern kimyaya göre madenler, eriyebilir, dövülerek ve çekilerek tel ve levha haline getirilebilir.

⁷¹ Zeki Tez, **Kimya Tarihi**, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2010, s. 97.

Şekil 3: Arap simyasında dört karışım, dört nitelik ve iki temel cevher⁷²

Cabir'in geliştirdiği ve daha sonra çok kabul gören bu teoriye göre, kısaca metaller gezegenlerin etkisi altında kükürt ve cıva'nın birleşmesi ile oluşurlar. Aslında Cabir yaptığı deneyler sonucunda adî kükürt ve adî cıva'nın reaksiyonundan metal olmayan bir taşı/tuzsu yapının oluştuğunu gayet iyi biliyordu. Yaptığı deneylerden çıkan sonucu "cinnabar/zincifre(HgS)" olarak adlandırmıştı. Fakat buradaki asıl nokta kükürt ve cıvanın her zaman saf olmaması ve doğru değerlerde birleşmemesi durumuydu. Cabir'e göre mükemmel saflıktaki kükürt ve cıva birleştiğinde mükemmel metal olan "altın" oluşacaktır.⁷³

Fazıl Ali Bey'in eserlerinde Cabir'den sonra en çok adı geçen yazar olan Cildekî de kükürt ve cıva teorisi konusunda Cabir'i izlemiş ve şöyle demiştir:

⁷² Şema İçeriği için bkz. Tez, a.g.e., s. 97.

⁷³ Holmyard, a.g.e., s. 75.

Bil ki: eritilen cisimler civa olarak tam pıhtılaştırılmadan ve kükürt olarak tam pıhtılaştırılmadan önce civa ve kükürten geliyor. Birleştiklerinde tam pıhtılaştırmış olsalardı, dövülebilir cisimler oluşmazdı. Kükürtün oluşturulduğu toprak, civanın oluşturulduğu topraktan farklıdır.

Eritilen cisimler gördüğümüz kıvamlanmış kükürt ve titreyen civadan oluşmuyor. Doğrusu, sadece belli bir pıhtılaştırmış civa buharından ve kükürt dumanından oluşuyor. Asıl itibariyle madenî ve metal cisimler sadece su (ma') ve yağ (duhn)dan oluşuyor. Yerdeki çukurlarda az olan ısı suyun üste çıkmasını sağlıyor. O su yağı içinde taşıyor.

Yerin üstünde soğukluğa yakın olduğu için, soğutulup tekrar iniyor. Su ve yağ birbirine çarparak en alt yere kadar iniyor. Oradaki doğal sıcaklık onu tekrar pişiriyor. Bu şekilde sürekli inip çıkıyor. Çarpışarak kademeli şekilde (bir ağacın sakızı gibi) yapışkan bir hale getiriliyor. Gittikçe sert ve yoğun bir hal alıyor. Sonunda tam bir eritilebilen ve dövülebilen bir cisim haline geliyor.

[...] buhar ve dumanın geldiği toprak saf olsaydı ve sıcaklık orta derecede olsaydı, oluşan metal altın olurdu. Saf toprakla eksik sıcaklık gümüş yapar. Bu yüce hakikati, bizden önce gelen filozoflardan aldık.⁷⁴

Aristo'dan beri süregelen bu düşünce simyacılar arasında çok yaygın olsa da bu konuya dışarıdan bakan ve aşağı yukarı Fazıl Ali Bey'le aynı dönemde yaşamış olan bir medreseli olan Taşköprülüzade'nin (ö.1561) aşağıdaki söylemi bu teoriyi eleştirenlerin fikrini vermesi açısından önemlidir:

Civa ve kükürdün birleşip altın olması için gereken ısının eldesi neredeyse imkânsızdır. Bazıları, Mısır'daki camcılık sanatının, halkı altına tamahlandırıldığı görüşündedirler. Camcılık sanatıyla çok kimse uğraşmaktadır. Bunların bazısı, civa ile temiz kükürdü birleştirip maden ısısından daha şiddetli ve çok ateş ile madende binlerce senede

⁷⁴ Taslimi, M; (1954), "An examination of the Nihayat Al-Talab and the Determination of Its Place and Value in the History of Islamic Chemistry", Londra Üniversitesi, Yayınlanmamış doktora tezi.

*gerçekleştirilemeyen bir karışım elde ederler. Bu yol doğru bir yolsa da çok güçtür. Bazıları, filizlerin birbirleriyle hacim ve ağırlık oranlarını bilip, madenleri bu şekilde birleştirirler. Bunlara Mevâzinî derler. Bazıları ölçüyü bilmeden uğraşıp dururlar, birleştirmelerde kıl ve yumurta gibi olmadık nesnelere kullanırlar.*⁷⁵

Bu teori her ne kadar dışarıdan bakan ilim ehline yabancı bir fikir ve ulaşılamayacak bir hedef olarak görünse de Fazıl Ali Bey'e kadar süregelmesi simyacılar arasında ne kadar tutarlı bulunduğu bir göstergesidir.

3.2.4. Mizan İlmi

Fazıl Ali Bey pek çok yerde mizan ilminden bahsederken Cabir bin Hayyan'ı zikreder. Cabir'e göre denge oranları metotları aracılığıyla dört doğanın her bir cisimdeki payını belirlemek ve bu yolla bileşimini kesin olarak belirlemek mümkündür. Kimyacı, doğanın kendileriyle etkide bulunduğu elementleri ve elementer nitelikleri birbirlerinden ayrı olarak üretebilecek durumda olur olmaz, cisimde gerçekleşen bütün transformasyonlara hükmedebilecektir.⁷⁶ Aslına bakılırsa bu modern kimya anlayışında dahi böyledir, insanlar tarih boyunca maddelerin bileşimini ve bunların birleşme miktarlarını anlamaya çalışmıştır.

Câbir'in madde dünyasında matematiksel düzen⁷⁷e ve maddelerin niteliksel dönüşümlerini niceliksel temelde açıklamanın olanaklılığına yönelik inancı, *İlm el-mîzan* olarak isimlendirdiği denge oranları teorisinde en açık ve seçik haliyle ifadesini bulmaktadır.⁷⁸ Câbir bundan şu olguyu anlamaktadır: "Nesnelerin spesifik nitelikleri (Havass), özellikle kimya alanında, ölçülebilirdir ve sayısal olarak tespit edilebilir oranlara dayanmaktadır. Örneğin, mürdesenk⁷⁹in eklenmesiyle sirke, ekşi

⁷⁵ Taşköprülüzade'den aktaran Cevat İzgi, **a.g.e.**, s. 151.

⁷⁶ Sezgin, **a.g.e.**, C. IV, s. 100.

⁷⁷ Sayılar özellikle önemlidir. Mesela Pisagoryenlere göre 17 sayısı ilahiliği simgeleyen 10 ve tamamlanmayı simgeleyen 7'nin birleşiminden oluştuğu için önemlidir. Cabir hem Pisagoryen geleneği sürdürmüş, hem de Galen'deki yoğunluğun dört derecesini evrende 1:3:5:8 oranıyla vermiştir. Bkz. Lawrence M. Principe, "The Secrets of Alchemy", **The University of Chicago Press**, 2013, s.58. Bu nicel çıkarımlar nitel veri ve gözlemlerden yola çıkarak bulunmuş olup, çoğu ebced hesabıyla oluşturulmuştur.

⁷⁸ Sezgin, **a.g.e.**, C. IV, s. 101.

⁷⁹ Kurşun oksit

tadını kaybediyorsa, sirke aslında sayılarla ifade edilebilir belirli bir bileşime sahip demektir. Bu bileşim, aynı şekilde bir sayı kavramı altında tasavvur edilebilen mürdesenkin eklenmesiyle başkalaştırılır. Yani spesifik bir niteliğin ortaya çıkması, bu örnekte mürdesenkin yeteneği, sirkeyi başkalaştırması tesadüfi değildir, bilakis cismin iç özelliklerine bağlıdır ve bu keyfi başkalaştırma kimyasal işlemin (tedbîr) görevidir. Spesifik nitelikler matematiksel bir temellendirmeye sahip iseler, işlem de meşruiyete sahiptir ve doğruluğu –Câbir’e göre– ispatlanmıştır.”⁸⁰

Bu görüşler ışığında mizan ilmini evreni anlama aracı olarak gören Cabir için mizanlar kendi içinde bir hiyerarşiye sahiptir. Hepsi bilime ve bilgiye hizmet etmekle birlikte bir faydalıdır fakat bunların en iyisi harflerin mizanı olan *Mizan el-huruf*’tur.⁸¹ Burada önemli olan nokta harflerin nasıl algılanacağıdır. Harfleri alfabenin elemanları olarak algılayabileceğimiz gibi, bir şeyin ilk fonetik birimi veya fenom olarak da algılayabiliriz.⁸² Şüphesiz ikinci görüş çok daha kavranabilir bir sonuç vermektedir. Böylece her kavram kendini oluşturan harflerden bir sıfat almış olacaktır.

Ayrıca Cabir *Tanımlar Kitabı*’nda harfler ilmi ile ilgili şu ayrımı da yapar:

Harfler ilminin tanımı; mı/hel, ne/ma, nasıl/keyfe ve niçin/lime’den oluşan dört harfin konularını kuşatan ilimdir.

Manalar ilminin tanımı; dört yönden burhanla bilinen ve tabii olarak harflerin gerektirdiği şeyleri kuşatan ilimdir ki bunlar: mı/hel, ne/ma, nasıl/keyfe ve niçin/lime’dir.

Tabii harfler ilminin tanımı; tür bakımından yedi harfin her birine ve şahıs bakımından da onlardan birine mahsus tabiatlarla olan ilimdir.

---

⁸⁰ Sezgin, **a.g.e**, C. IV, s. 101.

⁸¹ Syed Noumanul Haq, “Names, Natures and Things”, **Kluwer Academic Publishers**, 1994, s. 81.

⁸² Haq, **a.g.e**, s. 83.

*Ruhanî harfler ilminin tanımı; kendisinden dolayı ışık/nur ve karanlık/zulmetten bir etki olduğunu ve bir etkiyle o ikisinin varlığı hakkında bir probleme sahip olduğunu bilmektir ve bu da en doğrusudur.*⁸³

Burada incelediğimiz eseri en çok ilgilendiren iki tanım *Tabii harfler ilmi* ve *Ruhanî harfler ilminin tanımı*dır. Cabir'in açıkça belirttiği bu görüşe göre her harf içinde bulunduğu ismi ve dolayısıyla maddeyi *ışık* veya *karanlık* etkileri ile etkiler. Harflerden bahsederken de,

*Harflerin Tanımı; kendisinin yazımı vasıtasıyla uyumlu bir şekilde bir araya getirilmesiyle manalara delalet eden kesik kısa sesleri gösteren şekillerdir.*⁸⁴

diyerek bunu daha da açmıştır.

Bu bilgiler ışığında Fazıl Ali Bey de fasıl 2.1, 2.2 ve 2.3'te harflerin mizanı ile ilgilenir. Bu bölümlerde sad, kaf ve nun harflerini içinde buldukları kelimelere göre inceler ve kimyasal maddelerle Allah'ın sıfatları arasında bir anlam ilişkisi kurar.

Fasıl 2.1'de içinde sad harfi geçen kurşunun sanii, musavvir, samed, sabur gibi sıfatlarla ilişkisini kurmaya çalışır:

Sad harfi hakkındaki fasıl. Muhakkak ki bu harf kurşunda(rasas), Sani', Musavvir, Samed, Sabûr (kelimelerinde) bulunduğu, o sad harfinin manası, hikmete işaretle, sani'(yapıcı), musavvir (şekil veren), samed (bir şeye muhtaç olmayan) ve sabur (acele etmeyen, dayanıklı) olan kurşun demektir. Yani ateşe karşı dayanıklıların(sabûr) efendisidir. (Ayrıca) Kurşun kâim olan metallerin ateş üzerinde, rubas boyası ile saflaştırılmasında yapıcı(sani')dir. Aktif olan boyadan çıkan boya ile ince altın plakaların madenin üzerinde şekil verici(musavvir)dir. İşte bu simyacıların kurşun tarifinin sonudur.

---

⁸³ Cabir bin Hayyan, **Tanımlar Kitabı**, Çev. Aygün Akyol, İclal Arslan, Elis Yayınları, 2015, s. 44.

⁸⁴ **A.e.**, s. 54.

Simyacıların istilahlarının evvelindeki etkisine itibarla sad harfinin manası; sâniî'nin (yapıcının) yaptığı sahifenin sanatı, arıtılmış temiz kurşun pasının dışarı çıkması, onun dışındakiler her yerde kendisine muhtaç olan hükümdarın boyayıp şekil verdiği Samedânî safhaların suretidir. Yani ateşe karşı dayanıklıdır. Bu, taşların ve bakırın eli ve bilgelerin altını diye isimlendirilmiş yeni bir metaldir.

Fasıl 2.2'de içinde kaf harfi geçen metallerle sıfatları bağdaştırır:

Kaf harfi hakkındaki fasıl. Muhakkak ki o civada(zıbaq), kalayda(qalay), el-Kâdir, el-Kâhir, el-Kayyûm, el-Kahhâr, el-Kadîr, el-Muktedîr, el-Kuddûs, el-Kadîm, el-Bâkî, el-Hak, el-Kaviy, el-Karîb, el-Fâlik, el-Mukallib, el-Halik, el-Hallak, el-Rezzak, el-Razık, el-Refîk, el-Şefîk, el-Fâik, el-Fâik, el-Muntekîm, noksanlık olan kusurlardan Mutekaddis(temiz ve pak, temizleyici) isimlerinde bulunduğu, onun manası bu vasıflara işaretle şöyledir; simyacılarının civasının ve bilgelerin kalayının tarifi ve onların işlenmeleri bu vasıflar üzeredir. Muhakkak ki civa kahir olan kuvveti ile en düşük sıcaklıkta altın külçesini çözer ve bütün metalleri ateşin kuvveti ile gömüldükten sonra yükseltir ve onu kamil bir temizliğe ve helal bir rızka nakleder. Sıcaklıkta kirleri yok etmek için garip, refik, şefik bir mana vardır. Bu, el-Faruk, el-Muntekîm, el-Kahhar manalarıdır. O şeyi bir maddeden diğer bir şeye çevirmekte el-Fâlik, el-Hallak manaları vardır. Bir şeyin aslında olan düzende el-Kadîm, el-Bâkî, el-Hak, el-Kuddûs, el-Fâik, el-Mütekeddes, el-Kâdir, el-Kayyum, el-Rezzak manaları vardır. Bu inceliklerden gafil olmayın çünkü onları sırların cevherlerindedir.

Fasıl 2.3'te ise içinde nun harfi geçen bakırın özelliklerinden bahseder:

Nun harfi hakkındaki fasıl. Mukakkak ki o bakırda(nuhas) olduğunda, el-Nûr, el-Mu'min, el-Deyyan, el-Ğufran, el-Sultan, el-Bâtın, el-Subhan, el-Emân, el-İhsan ve el-Rahman (isimlerinde bulunduğu), nun harfinin manası bu vasıflara işaretle, simyacıların bakırının tarifi ve onun işlenmesi bu vasıflar üzeredir. Ve muhakkak ki onların bakırı, boyasının nuru ile metaller âlemini parlattır. Onda nimet ihsanının çokluğu ile rahmaniyyet ve kahrının galebesi

için metaller üzerinde sultaniyyet(hükümranlık), özellikleri arasından boyayı saklamak için bâtıniyyet(gizlilik) ve kendisini başkasıyla ortaklıktan münezzeh kılmak için subhaniyyet vardır. Davranışlarında ve özelliklerinde, kendisini tasdik için mu'iniyyet, eserleri ve hükümlerinde iksiriyyet vardır. Ve kuvveti egemenliğin son derecesine ulaştırmak için metinlik(dayanıklılık) onun vasıflarındandır yani (o, bakır), yeni metalin özelliklerinden olmakla, çözülmüş metallerin sûretlerinin kalıcı kılınması manasında koruyucudur. Kendisine isyan edeni keskin bir kılıç gibi cezalandırdığı için bu harfin kendilerinde bulunmasına bakılarak doğa(el-kevn), ateş(nâr) ve çiçek(nevra), incelik, nimet, dinar, zaferan, nişadır, nil, nefis, nun(balık, divit), natron, petrol, zırnık, magneşisa, ink, tinkar, cinnî, ejderha, yılan, yağ, duman, kuyruk, bambu, zincifr, sabun, göz, zan, kunbar , pamuk, anzerût, süt, buhur, kokuşmuş (şey), mezeryon, kâhin, şeytan, anka, çul muntekîm(intikam alan)dır.

Özetle bunlar elindeki bilgilerle doğayı anlama çalışması olarak görülebilir. Cabir, Fazıl Ali Bey ve bu görüşü takip eden bilginlere göre maddenin ismindeki harflerle maddenin sıfatları arasında önemli bir bağ vardır. Bunu 21.yüzyılda okuyanlar olarak bizler her ne kadar olası görmesek de fizik bilimi açısından ses ve dalgaların madde üzerindeki etkileri incelendikçe bu konu biraz daha aydınlanabilir diye düşünmekteyiz.

3.2.5. Cevher ve Araz Kavramları

Bu kavramlar Aristo felsefesinden gelmektedir. Buna göre cevher terimi hem bir mantık kategorisidir hem de metafizik bir kavramdır. Aristo'nun tanımına göre ilk ve en belirgin anlamıyla cevher “ne bir konunun yüklemi olan ne de bir konuda bulunan şey”dir.⁸⁵ Bu vasfı ile cevher varlıkları tanımlamada oldukça temel bir kavramdır. Nitekim Aristo bunu ifade ederken “töz(cevher) dışında öteki nesnelere hiçbirini ayır-başına değil. Nitekim hepsi, taşıyıcı olarak bir töze(cevhere) yüklenir.⁸⁶” demektedir.

⁸⁵ İlhan Kutluer, “Cevher”, **DİA**, C.VII, 1993, s.450

⁸⁶ Aristoteles, **Fizik**, Çev. Saffet Babür, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2014, s. 13.

Araz ise, cevher olmadan kendi başına mevcut bulunamayan şeyler, bir nevi sıfatlardır. Zaman, mekân, nitelik, nicelik ve diğer kategoriler arazdır. Cevherler birbirine zıt arazları aynı anda kabul edebilmelerine rağmen değişmeden bir ve aynı kalabilirler.⁸⁷

Bu konuyu tartışırken Fahreddin el-Razi *el-Mebahisu'l Meşrıkıyye* adlı eserinde cevherin kendi alt şubesinde bulunanların kurucusu olmadığını söyler. Yani cevher kendi altındakilere (alt cevherlere) bir cins olarak yüklenemez de *lazımların* yüklenmesi gibi yüklenebilir. Genel anlamda ise basit bir cevherin tarif edilmesi ancak kendisinde bulunan lazımlar ve görülen etkileri (fiilleri) ile anlatılabilir.⁸⁸

Fazıl Ali Bey bu kavramları metaller üzerinden yeniden düşünürken fasıl 1.8'de şunları söylemektedir:

[...] Şüphe yok ki metaller için bu tabii suret, farklılığın oluşması için işleri ve etkilerine yönelik kaynaklarında birlik içinde çalışmayan metaller hariç, dolaysız olarak farklıdır. Bu özel tabii suretler metallerde içsel (lazım) olan araz, görünüş(teki) ile örtülü olduğu için göz ile (bakarak) anlaşılmaz. Her suret diğer suretten duyular ile ayrılamazken bu araz ile ayrılır.

[...] Bu arazlar madeninde oluşum kaynağından katılaşmasının/donmasının sonuna kadar, bu metaller ile karışmış yabancı şeylerin arazları ile karışım için saf olarak anlaşılabilir. Ve bu yabancı arazlar hayvan ve insanların bedenlerindeki hastalıkların belirtileri gibidir.

Bütün metallerin kendisinde birleştiği özgün surete gelince, ona da aynı şekilde doğrudan ulaşılmaz aksine içsel olan arazlar ile ulaşılır ve onlar metale özgü şeylerdir; erimek, uzamak, dövülebilmek gibi. Metallerdeki kendilerine özgü(özgül) denge, oluşumu bu özgül araz ile olan diğer türlere kıyas iledir. Eğer bu dengede bozulursa, bu metallerde metallere özgü şeyler yok olmuş demektir.

---

⁸⁷ DİA, a.g.m

⁸⁸ Eşref Altaş, "Fahreddin el-Razi'nin el-Heyûla ve's Süre Adlı Risalesi: Tahlil, Tahkik, Tercüme", *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.1, Ekim 2014, s. 65-66

Burada yazar madde için arazların içsel ve görünür arazlar olduğundan bahsetmekte ve bunlar arasında bir dengeden söz etmektedir. Fasıl 1.9'da ise yabancı arazlardan bahseder ve şunları söyler:

[...]Bu arazlar bilgelerin hazinesinde belirli temizleme çeşitleri ile metallerden yabancı şeylerin çıkarılması ile yok olurlar. Bu tam temizlikten sonra metaller suretleri için içsel olan tabii hallerinde kalırlar. Ve artık altın için temiz altın, gümüş için temiz gümüş, usrup için temiz usrup, kurşun için temiz kurşun, bakır için temiz bakır, demir için temiz demir, har için temiz har denilir. Doğal olan suret şeklinde kalıcı olarak devam eden arazın bunların hepsinde yok olması(ortadan kalkması) mümkün değildir. Onun (o arazın) bir suretten başka bir surete geçirilmesi cinsin kalıcılığı iledir. Bu, halkın iksir sanatı veya mizan ilmi ile olduğunda noksan olan metaller kendilerinde ezici mutedil bir kuvvet olduğu sürece düşük olan bir suretten olgun olan bir surete dönerler. Onlardan her biri mebde'ul feyyaz'dan mizacın dengesi ile kâmil(olgun) olan sureti kabule hazırlanırlar. Ve bu mana bilgelere göre değişim ve dönüşümdür.

Bu satırlardan da anlaşılacağı gibi cevher ve araz kavramları simyacıların temel teorisi olan değişim ve dönüşüm için sağlam bir alt yapı teşkil etmektedir. Yani cisim arazlarının değiştirilebilmesi ile yazarın deyiimi ile *düşük bir suretten olgun bir surete* dönebilir. Fazıl Ali Bey de çoğu simyacı gibi bu anlayışı benimsemiştir.

4. BÖLÜM: METİN VE TERCÜME

4.1. Eserin Yazma Versiyonları Hakkında Bilgi

İncelediğimiz eserin Türkiye ve dünya kütüphanelerinde bulunan nüshaları şu şekildedir⁸⁹:

- i. Muallim Cevdet, K. 180/16: seçmeler, talik kırması ile yap. 102^a-106^a, 14x21(8x15,5)cm, 19 str. İstinsahı H.1090 civarında
- ii. İstanbul Üniversitesi, TY, nr. 9334/3: talikle yap. 33^b-34^a, 14x20,2 cm, İstinsahı H. XI.asırda

---

⁸⁹ İhsanoğlu vd., a.g.e., s. 54-55.

- iii. Hacı Selim Ağa, nr. 881/3: nesihle yap.20^b-37^a, 20x14(10x15) cm, 23 str. İstinsahı H.XII. asırda
- iv. İstanbul Üniversitesi, AY, nr.6098/4: yap. 15^b-20^a: talikle 28 str. 8,8x19,2(6,7x16,7) cm
- v. Kum, Ayetullah Maraşi, nr.1247: yap. 1^b-18^b, İstinsahı H.1035'te
- vi. Hasan Husni Abdulvehhab, nr.17972: nesihle 21 yaprak, 17x23 cm, 23 str
- vii. Chester Beatty, nr. Ms.4929/2: yap. 24^b-45^a, 21,5x16,5 cm
- viii. Kaliforniya Üniversitesi, nr. MS, Ar. 17/8: yap. 46^a.
- ix. Viyana, nr.2395: yap. 41^b-53^b. Helene Lobeinstein
- x. Osman Ergin, nr. 665/11 rika ile yap. 225^{a-b}, 13x20,5(12x14,5) cm, Türkçe Nüsha

Bu yazmaların içinden en fasih olan ve ulaşılabilir en fazla sayfa içeren Hacı Selim Ağa nr. 881/3'teki yazma ana yazma olarak alınmış, bunun yanı sıra bir edisyon kritik olmamakla birlikte Viyana nr. 2395 de incelenmiştir.

İncelenilen Hacı Selim Ağa nüshasının hemen başında kitabın altı bölümden müteşekkil olduğu ve bu bölümlerin

- i. Taşlar hakkında
- ii. İksirler hakkında
- iii. Terkipler(Karışımlar) hakkında
- iv. Ma'kudat(Akidler, pıhtılaşılan oluşumlar) hakkında
- v. Mizaçlar hakkında
- vi. Vezinler hakkında

olduğu notu yazmanın genelinden farklı bir yazı ile sayfanın sağ yan tarafına yazılmıştır. Buna rağmen yazma 4.bölümle sonlandırılmıştır ve bu dört bölümün içerikleri yukarıda verilen sıralama ile uyumludur. Bu durum Viyana ve İstanbul Üniversitesi kataloglarında bulunan yazmalar için de aynen geçerlidir. Ayrıca diğer yazmaların sayfa sayılarına bakıldığında bunları geri kalan iki bölümü de içerebilecek hacimde olmadığı görülmektedir. (İçlerinden yalnızca Hasan Husni Abdulvehhab kataloğunda bulunan yazma hacim yönünden eksik kısımlar varsa

bunları içermeye uygun görülmektedir fakat bu yazmaya da ulaşma imkânı olmamıştır.) Hal-i hazırda her üç eserde de aynı kısımların kayıp olması, ilginç bir hal teşkil etmektedir. Bu durumda eserlerin birbirlerinden çoğaltılırken bir hata yapıldığı ya da incelenilen ana eserdeki bölüm bilgilerinin yanlış kaydedildiği düşünülmektedir.

4.2. Arapça Metin

جواهر الأسرار في معارف الأحجار

لمؤلف جديد

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الملك القدوس السلام والصلوة على نبيِّنا محمد سيِّد الأنام وعلى آله وأصحابه الكرام.

وبعد، فأني أخرجت من بحر العوارف لطائف درر المعارف، نظمتها في سلك جواهر كنوز

الصحائف ورتبته في هذا الكتاب المسمّى بجواهر الأسرار في معارف الأحجار على الفصول

والأبواب بعناية الملك الوهاب الهادي إلى سبيل الصواب.

الباب الأوّل في الأحجار الميزانيّة وهي منقسم إلى الأرواح والأنفاس والأجسام والأجساد. وأمّا

الأرواح، فهي الزئبق والنشادر والكافور. فإنّ كلامها يفر عن النار، قيل ذوبان الأجساد. وأمّا

الأنفاس، فهي الرهج والزرنيخ والكبريت، فإنّها ممتزجة بالأرواح و الأجساد. وأمّا الأجسام، فهي

الملح والزاج والشبّ والزجاج والبلور والطلق والجير وكلس القشر والرماد والأجر والصدف

والمرجان واللؤلؤ و العقيق والجسد. فإن كلّ واحد منها يذوب مع الأجساد ولا يتمزج بها أصلاً.

أمّا الأجساد، فهي إمّا منطوقة كالذهب والفضّة والنحاس والحديد والخاصصيني والأسرب

والقلعي، وإمّا مكلسة كالقليميا ومرقشيسا والتوتيا والمغناطيس والدهنج واللازورد والشانج والإثمد والفيروزج والمغنيسيا والروسختج والمرتك والأسرنج والتوتيا المرادي والإسفيداج والمرداسنج والعطارد المعدنيّ. وهو المسمّى بين الناس بالروح التوتيا الدوص والزنجار وخبث الحديد وتوبال النحاس وزعفران الحديد. وأمّا الشبّة وأنواع المفروع والإسفندر وبه قمر الأجساد المركّبة، كما أنّ الزنجفر جوهر مركّب من الروح والأنفاس. وكذا الدواء الشعث جوهر مركّب من الروح والجسم. وهما الزئبق والبارود. وهذه الأشياء تباع في السوق ولا يحتاج الحكيم في تحصيلها إلى ولذا يعدّون الحكماء هذه الأشياء من عقاير الميزاني. تدابرها المعلومة

[1.1] فصل أنّ أركان عمل الميزان الذهب والفضّة والنحاس والحديد والأسرب والقصدير

والخارصيني وسائر العقاقير خوادم هذه الأركان.

فإنّ ما عدا الزئبق من الأرواح والأنفاس والأجسام لا ينقلب إلى الأجساد. فكيف يمكن منها تكوّن الذهب والفضّة في نار السبك بمجرد تحرير الأوزان. وأمّا الزئبق، فنافر عن النار إلا إذا أنعدت على الإكسيريّة أو الجسدانيّة الصابرة على النار. والأوّل منها في حكم الإكسير. والثاني من جنس الأجساد، إن استحال إليها وإلا فمن قبيل الأنفاس أو الأجسام، وأمّا الأجساد المكلسة، فإذا خرج خلاصتها، فهذه الخلاصة عين الأجساد المنطرفة إلا أنّها ظاهرة عن الأوساخ والأدران. وأمّا هذه الأجساد قيل الإستنزال ففي حكم الأنفاس في الأفعال والخواصّ، فلا يمكن منها يكون أحد النيرين في معدن الحكماء.

[1.2] فصل أنّ في الزاج والكبريت نحاسيّة و في الرهج والزرنيخ رصاصيّة. فإذا اتمزج كلّ

واحد منها بالزرنيخ، ودُبّر بتدبيره الخاصّ كالحلّ بالمياه الحادّة والطبخ بالأدهان الملتينة المزيلة

الأوساخ فيخرج عنه جسد ذائب منطرق بمعاونة البوارق التتكار . والأحمر منه يصبغ الفضة
ويمازج بالذهب والأبيض يصبغ النحاس ويمازج بالفضة . والدليل على ذلك أنّ الكبريت إذا
سحق بمثله زئبق ووضع في قنينة، ودمس هذه القنينة في النار المخلوط بالرماد . وهذه الممازج
إذا ذاب ورحم بالبارود خرج منه نحاس أحمر في غاية الصفاء . وهذا النحاس خلاصة الكبريت
الخارجة بواسطة الزئبق التي يحيي المكلسات ويحفظها عن الاحتراق . وأمّا استنزال الرصاصية
من الزرنخ بالنطرون والجير وصفرة البيض بعد وضعها في آلة التتكيس، فأعمال أكثر الجهلة،
إلا أنّهم غافلون عن إخراج جسدها بالزئبق . بعد الإلغام وفيه صعوبة لتوقعة الإلغام والدمس
والطبخ بالدهن والإستنزال بالبورق والتتكار .

[1.3] فصل أنّ الزاج والشبّ والنشادر والبارود والزنجار والدواء الشعث والقلي والنطرون وكلس
القشر والجير والرماد أصول المياه الحادة التي تحلل بها الأجساد . وكذا القلي والبورق والتتكار
والنطرون والبارود والنوشادر والمرتك والزجاج والملح الأندرانّي والدواء الشعث والشبّ والقرون
وخرو الكلب والراتنج والزفت والقطران والزيت والشحم وخلّ الخمر والدبس والثوم والعسل والشمع
ودهن صفرة البيض وقشر الهليلج وقشر البيض والأجر أصول يذاب بها الأجساد و كلّها من
لوازم علم السبك . وهو ركن أعظم من علم الميزان . وكذا الزاج والشبّ والملح والنشادر والزنجار
والطرطير والشادنح والراسخت والبارود والأجر والزنجفر واللازورد أصول العلم الجلا . وهو ركن
أيضًا من علم الميزان . وكذا الرماد والأجر والعظام المحرقة والمرداسنج والأسرب والبرادة الحديد
والزجاج والقرغل والقلي والبورق والتتكار أصول علم الروباس . ودهن ايضًا من علم الميزان .
وكذا الأجر والشبّ والنشادر والزجاج والزنجار والسادنج والروسختج والعقرب والبارود

والدواء الشعث والملح والماء الفاروق والمقطر من الشبّ والبارود أصول علم التعليق والخالص.

وهو ركن أيضاً من علم الميزان. وكذا الزيت والدهن الخروع وبذر الكتان والعسل والزفت والقطران والراتينج والملح وخلّ الخمر والدبس والدوع و المياة الحادة الحلالة و العقاب المحلو أصول علم التطهير بالتكليس والحلّ القلب والإطفاء. وهذا ركن أعظم من علم الميزان.

[1.4] فصل أنّ الزئبق المعقود بروائح الأجساد إذا تجسّد بالأدهان والأملاح، فأين ما عقد له في الخواصّ والأفعال إلّا أنّه ظاهرٌ لطيفٌ من الأجساد. ولذا الزنجفر المعقود بريحة الأسرب وبرائحة النحاس وبرائحة الشبّة وبرائحة الحديد حديد وبرائحة الرصاص رصاصاً. ولكلّ معقود من هذه الأنواع الخمسة خواصّ. والأفعال لا يوجد في الأجساد وهذه المعقودات لكونها سريعة التشميع أقرب إلى الإكسيريّة من الميزان. وأمّا العطارد المعقود في معدنه على الإكسيريّة. فألزئبق المعقود برائحة هذه العطارد في حكم الزئبق الملقى عليه الإكسير. فمن اقتدر على انسباكه و القائه، فقد وصل إلى ما لا يخطر ببال أحد أصلاً. وهذا من الأسرار الإلهيّة ولم يتكلم به أحد من الحكماء.

[1.5] فصل أنّ الشبّة المصبوغ بصبغ التوتيا قريب إلى الذهب في اللون. والمحك وبعيد عنه بالخفّة، وسرعة الذوب ومفسد له عند المزاج إلّا أنّ هذا الجسد لا يحترق بالكبريت كالذهب. ولا يتزجر ويتلأأ بالجلا كالذهب. فمن اقتدر على إثبات صبغه وتوزين جسده وإبطاء ذوبه وإصلاح مزجه بالذهب، فقد وصل إلى كنز من كنوز الحكماء. أمّا فإذا عمل من النحاس والأسرب، فيذاب به الحديد فيصير به سريع الذوب، وينعقد برائحة الزئبق بين الأسرب والنحاس والمعدنيّ منه بدل الحارصيني في الأفعال والخواصّ. وفيه سرٌّ من الأسرار الإلهيّة، وهذا الجسد

نحاس مختلط بالأسرب في معدنه. ويوجد كثيرًا في الأفرنج وفي أقصى بلاد الانكرس. وسمعت من اكثر الفضلاء أنه الحارصيني المنسوب إلى العطار. وليس الأمر على ما زعموا، فإنه جسد بطيء كالحديد، لا يذوب بشدة النار. وأما المفروغ، فمن تراكب الأوزان ولها خواص وأفعال سيجيئ بيانها إن شاء الله تعالى.

[1.6] فصل أن المعادن السبعة كالبسائط العنصريّة الموجودة عندنا ينقلب بعضها إلى بعض لكون صورها تابعة لأمزجتها. فإن كل واحد من الأجساد المنطوقة مركّب من الزئبق البخاري والكبريت الدخاني على القسط اللائق منها بالاعتدال النوعي، وهو الجسدانيّة القابلة للذوب والمد والانطراق. وهذه الأجساد متّفقة في هذه الاعتدال النوعي. وإنما اختلافها في صورها التابعة لأمزجتها المختلفة وإنما يختلف لأمزجتها فيها لأن الحرارة المعدنيّة تحرّك العناصر الموجودة في المركّب بالاعتدال النوعي للفعل و لانفعال ويغلب عليه أحكام بعضها للأسباب الخارجيّة. فيمتزج هذا المركّب على كفيّة العنصر الغالب، فيستعدّ بهذه الكيفيّة المزاجيّة لقبول الصورة الخاصّة المناسبة لها، فينعقد على هذه الصورة بإفاضة المبداء الفيّاض. وهذا المنعقد، إذا خرج عن هذه الكيفيّة إلى كفيّة أخرى بسبب المؤثر الآخر يستعدّ إلى الصورة الأخرى، فيفيض عليه تلك الصورة لعدم البخل من المبداء الفيّاض. وهذا سرّ استحالة ولانقلاب، ولم يتكلّم به أحد من أرباب علم الميزان. ولا تغفل عن كتابي هذا. فإنه من كنوز جواهر الأسرار التي لم يصل إليها كثير من الفضلاء الحكماء كإمام جابر والفاضل الجلكي وغيرهم من مشاهير القدماء.

[1.7] فصل أن لكلّ جسد من الأجساد السبعة صورة مخصوصة يتمييز بها عن صورة الآخر.

وليس له بشخص غير هذا الصورة، وكذا الحال في جميع البسائط. وذلك أن كلّ عنصر

متشخص بصورة يتميز بها عن الآخر بهذه الصورة. وليس لأفراده تشخص غير هذه الصورة العنصريّة. ولذا يعدّ عنصر الماء شخصًا واحدًا مع كثرة أفراده بعدد القطرات لعدم تشخصات هذه الأفراد في نفسها وإلاّ لأمكن انفصالها بعينها بعد اتّصالها بالإجماع وكذا سائر العناصر. ولذا يقال للعناصر الأربعة أشخاص أربعة مع كثرة الأفراد وللأجساد السبعة مع كثرة أفرادها في البلاد والأسواق. ولو كان كلّ فرد منها متشخصًا بتشخيص مستقل يفترق الفردان المجتمعان من الفضة أو الذهب أو غيرهما بألة التفصيل، كتخليص الذهب عن الفضة بالتعليق والخلاص. وهذا معنى قول صاحب المكتسب⁹⁰ إنّ موضوع صناعة الكيمياء نوع واحد حقيقيّ يسمّى المعدن المنطرق يندرج تحته ستّة أشخاص صوريّة طبيعته غير مقيدة، كأشخاص الحيوان والنبات، وهي الذهب والفضة والنحاس والحديد والرصاص والتصدير واران بقوله غير مقيدة كأشخاص الحيوان والنبات عدم وصول هذه الأجساد إلى غاية الكمال الذي لا يمكن بقاء نوعه مع الانقلاب عن هذه الكمال. وليس مراده أنّ الأشخاص الستّة لم تقف بها الانتهاء الكونيّ كما يقف في أشخاص الحيوان والنبات. فإنّ كلاً منها يقبل للإستحالات الكثيرة بمرور الأيام بحرارة مؤثرة سيّما في معدن الحيوان والإنسان.

[1.8] فصل أنّ صورة كلّ جسد من الأجساد السبعة طبيعة ذلك الجسد وتلك الطبيعة مبداء

أفعال ذلك الجسد وخواصّه ولا ريب أنّ الصورة الطبيعيّة للأجساد مختلفة بالذات وإلاّ كلّ

الأجساد في الأفعال. والآثار لكون الاختلاف فيهما مع الاتّحاد في مبادهما اتبع المحال. وهذه

الصورة الخاصّة الطبيعيّة لا يدرك في كلّ جسد بالبصر لكونها محجوبة بظهور اعراضه

⁹⁰ el-Iraqi'nin kitabı, el-ilm el-mükteseb fi zira'at-iz-zeheb(Book of Knowledge Acquired Concerning the Cultivation of Gold (nşr. ve trc. E. J. Holmyard)

اللازمة ولا يتميّز كل صورة عن الصورة الأخرى في الأحساس إلا بهذه الأعراض. وإن كانت متميّزة بذاتها في التعليق والروباس. وهذه الأعراض لا تدرك خالصة لأختلاطها بأعراض الأشياء الغريبة المختلطة بهذه الأجساد في معادنها من مبداء التكوين إلى كمال الانعقاد. وهذه الأعراض الغريبة كأعراض الأمراض في أبدان الحيوان و الإنسان. وأمّا الصورة النوعية المتّحدة فيها الأجساد كلّها، فلا تدرك بالذات أيضًا، بل بأعراض اللازمة، وهي الجسدانية والذوب والمدّ والانطراق وكونها زئبقًا سيالًا في البوطة بشدّة النيران والاعتدال النوعي في الأجساد بالقياس إلى سائر الأنواع وجودها بهذه الأعراض النوعية. وإن خرجت عن هذه الاعتدال لكانت الجسدانية معدومة في هذه الأجساد كالمكلسات المحترقة بالكباريت في أعمال جملة العوام.

[1.9] فصل أنّ الأعراض الغريبة تزول من الأجساد بإخراج الأشياء الغريبة عنها بأنواع التطهّرات المرسومة في كنوز الحكماء. فيبقى الأجساد بعد طهارتها الكاملة صورها الطبيعية مع الأعراض اللازمة لهذه الصور. فيقال حينئذٍ للذهب ذهب طاهر والفضّة فضّة طاهرة وللأسرب أسرب طاهر وللرصاص رصاص طاهر وللنحاس نحاس طاهر وللحديد حديد طاهر وللخار خار طاهر. ولا يمكن عن كلّ منها زوال أعراضه اللازمة ما دام باقياً على صورته الطبيعية وإخراجه عن هذه الصورة إلى صورة أخرى مع بقاء نوع. إنّما يكون بصناعة إكسير القوم أو بصناعة علم المزان. فإنّ إكسير القدم يحيل الأجساد الناقصة من الصورة الساقلة إلى صورة الكمال لما فيه القوة القاهرة المعتدلة للأجساد، فيستعدّ كلّ منها باعتدال المزاج إلى قبول الصورة الكاملة من مبداء الفيّاض. وهذا معنى الإحالة و الاستحالة عند الحكماء والبرهان على ذلك مذكوراً مفصلاً في كتابنا المرسوم بدرّة الخواص، فليطلب هناك. وأمّا صناعة الميزان، فخمسة

طرائق⁹¹. وهي الأكاسير والتراكب والمزاجات والأوزان وكلّ منها يوجب استحالة الأجساد يتبدّل المزاج لكون صورة المركّبات تابعة لأمزجاتها والبرهان على ذلك، أنه الزجاج المسحوق بمثله راسخت يبدلّ مزاج الأسرب إلى مزاج النحاسيّة ظاهراً وباطناً. ويظهر فيه أعراض النحاس كلّها. وإذا ذاب وحده بالزجاج بعد النحاسيّة ينقلب عنها إلى الأسربيّة بعينها الجذب الزجاج. هذه النحاسيّة المرضيّة للأسرب إلى نفسه بطريق الروباس. لمّا في الزجاج الأجرية وكيفيّة المغنيسيا. ومن شأنهما؟ أخذ الضعيف بالجزب والأحراق وظهور هذا الانقلاب بمجاورة النحاس دليل على الانقلاب التام بعد اللامتزاج التام.

[1.10] فصل أنّ الجسد المعتدل بالإعتدال النوعي بالقياس إلى الأجساد المنطوقة الذهب الخالص. وصورة الطبيعّة في غاية الكمال واعتداله في الحرارة والرطوبة. ثمّ فضاء الخالصة وصورتها الطبيعّة كاملة في البياض الا أنّها دون الغاية بالنسبة إلى الكمال الذهبيّ وإعتدالها في البرودة والرطوبة ونقصانها عن الذهب في اللون والحجم والثبات لخروجها بالبرودة المعتدلة عن غاية الكمال. وبينهما مقابل لكون الحرارة والبرودة متضادتان ولذا ينقص عيار الذهب بالفضّة اليسيرة بعد الإمتزاج التام. وأمّا سائر الأجساد، فخارج عن هذين الإعتدالين، إمّا بالحرارة واليبوسة كالنحاس والخار أو البرودة واليبوسة كالحديد أو بالبرودة كالأسرب أو بالبرودة والرطوبة كالقصدير الا أنّ كلّ منها قابل الصورة الذهب والفضّة وطالت⁹² لهما بالسنة الإعتدال مع إمكان الانقلاب اليهما صورهما من كمالات الصورة النوعيّة الشاملة لأشخاص الأجساد. وكلّ شخص من نوع طالب للوصول إلى كمالات نوعه وهي حدود غاية هذا النوع بحسب

⁹¹ طرائق yazmada bu şekilde.

⁹² طالت yazmada bu şekilde.

الإستعداد. وهذا المعنى قول صاحب المكتسب أنّ الصورة الستّة كلّها ذهب بالنعوية وهو غايتها وكونه غاية الأجساد، إنّما هو بالقصد الأول النوعي. وأمّا غاية كلّ منها بالقصد الثاني كمالات صورة الطبيعة الصنفيّة وهي النحاسيّة في النحاس و الحديدية في الحديد والأسرّبية في الأسرب والخارية في الخار والقصدية في القصدير والفضيّة في الفضة والذهبيّة في الذهب. وكمالات هذه الطبائع أنّ توجد في غاية إعتدالها الصنفيّ وغاية كلّ منها هذا الإعتدال وكلّ صنف من هذه الأصناف أمر مستقلّ تعلّق بوجود الحكمة الأدلّية لكون هذه الاصناف في العالم من لوازم السياسة والزينة و المعاش. و في كلّ صنف منها طوائف مختلفة في المزاج والأعراض كأنواع الحديد والذهب والنحاس. وأفراد كلّ طائفة منها، بعضها مريض وبعضها سقيم في الخلقة و بعضها صحيح المزاج، كأفراد أصناف الإنسان.

[1.11] فصل أنّ أجساد؛ كلها من الزئبق البخاري والكبريت الرخاني والقسط الواجب منها في اعتدالها النوعي مقدار تكوّن الجسديّة القابلة للانطراق، ولا إختلاف بين الأجساد في كمّيّة هذا المقدار، فإنّ الإنجماد لا يوجد بنقصان الكبريتيّة كما في الزئبق وزيادها بعد الإنجماد موجبة لتكليس الأجساد كما في الأحجار المنسحقّة كالإثم والمرقشيسا. وإنّما كان إختلاف الأجساد بحسب إختلاف الحالة الحادثة عن إمتزاج القسط الواجب منها بالفعل والإنفعال. وإنّما كان الإختلاف في هذه الحالة، فإنّ القسط الواجب من البخار والدهان. إنّما يتمرّج منها بعد كون أجزائهما جملة، وهي المائيّة والهوائيّة والناريّة والأرضية متصغرة الأجزاء ليماس اكثر. كلّ واحد منها باكثرة الآخر في الأختلاط ليحصّل المزاج بتفاعل الكيفيات إلى أن يتجسّد الممتزج بالإنجماد، والفاعل بالإنجماد برودة سطح الأرض، فإذا كانت الحرارة المعتدلة بحركة لهذه

الأركان بالتدرّج إلى أن يتصغر أجزائهما في غاية الصغار ثم يختلط هذه الأجزاء الصغار بالأختلاط التام فيماس. كلّ واحد منها إلى مضادها فيقع الفعل والإنفعال في كميّات جميع هذا الأجزاء، فيحصل المزاج التام على الاعتدال الذهبيّ مائلاً إلى الحرارة والرطوبة لما في القسط الواجب عليه ما في الجزء الهواء والنار. ولو إنعقد هذا الممتزج بالبرودة المعتدلة بالتدرّج تناهت الطبيعة الذهبيّة، فيتكوّن الجسد المنطرق في صورة الذهب على وجه الكمال. وأمّا إذا كان الحرارة قاصرة عن تصغير أجزاء الأركان أو اختلاطها بالمزاج التام لضعفها ولقوّتها لحركة الماء جسماً متّصلاً هرباً عنها كما في الغليان أو لأنّ من شأن الحركة القويّة تفريق المختلطات كتفريقها ارضيّة الماء الممتزج بها في الغليان أو كان البرودة القاصرة عن إنجماد قبل انفصال الكثيف بثقله عن اللطيف بعد الاختلاط التام، فيلزم بالضرورة أن يتمرّج أركان القسط الواجب بحكم الغالب منها في الاختلاط عند الإنجماد على المزان المنحرف عن الاعتدال الذهبي، فيتكوّن على أحد الصورة الناقصة مناسباً. لهذا المزاج و هذا الجسد الناقص على النسبة الصالحة اللازمة لنوعه وصورة الطبيعيّة. وإن كان خارجاً عن النسبة الصالحة اللازمة للأجزاء في كمال الاعتدال، فإختلاف الأجساد إنّما يكون في الكميّة المزاجيّة وصورها مع إتّحادها في الصورة النوعيّة وكميّة الأجزاء. وهذا نهاية التحقيق في أسرار التكوين ولم يبينها أحداً إلّا هذا الأخ الأعز⁹³ مشار إليه في البرهان متحسّم في القرن التاسع في عاشر دولت آل عثمان. ولا تغفل عن جميع كتبي، فإنّها كنوز الأسرار.

⁹³ الأعر شكله okunulursa yüce, kıymetli الأعر شكله okunursa sıracalı, bakımsız, gösterişsiz, dertli anlamlarına geliyor, yazmadan ikisini de çıkarmak mümkün fakat Fazıl Ali Bey'in Melamî meşrepli olduğu düşünülürse ikincisi daha makul görünüyor.

[1.12] فصل أنّ الحادث في جوف المعدن من البخار والدخان في الغاية الكثرة ويجذب منها الطبيعة المعدنية بتحريك الحرارة الموجودة، فيها كثير من القسط اللائق منها لتكوين الأجساد، فيتولّد من هذا القسط الوافر بحسب طبقات المعدن من جهة قرب الحرارة. وبعدها ذهب وفضة وأسرب وحديد ويتولّد ممّا يتشبّت بهذا القسط من فضلات البخار والدخان أشياء غريبة شبيهة بهذه الأجساد في اللين والاختلاط والمزاج ولو لم يكن فيها من دهانة الكبريتية الوسخه؟ لكانت ممّا ثلّة للأجساد لما فيها خميرة من القسط اللائق لتكوين الأجساد و يتولّد فوق هذه الأجساد من الدهانة الذهبي الصاعد مع البخار في قرب سطح الأرض الأحجار المنسحقة كالمركشيسا، فإذا خرج تراب الجوهر من معدن الذهب يوجد فيه الزاج والزنبيق والكبريت والمركسيا مخلوطة بتراب الجواهر المعدني. ومعلم المعدن ينقى هذا الجواهر من هذه الأشياء، ثمّ يغسله بالماء عن الترابه والأحجار، ثمّ يضع في الأتون سافا من الحطب وسافا من الجوهر المعسول. ثمّ يوقد بالنار حتى يصير الحطب رمادًا. ويستنزل من الجوهر جسدًا مذابًا أسربًا، وفي جوف هذا الأسرب ذهب وفضة وحديد ونحاس. ثمّ يأخذ الأسرب المذاب من فوق الأجساد بطريق سيلان. ثمّ يغسل الحديد والنحاس من الفضة المخلوط بالذهب بطريق الروباس. ثمّ يغسل الذهب من الفضة بالماء الحلال والأكثر في هذا الجسد المستنزل الأسرب ثمّ النحاس والفضة ثمّ الحديد وأمّا الذهب فمقدار عشر الفضة او الاقل وهذا الأسرب ليس أسربًا خالصًا لما فيه حديد مذاب بالأسرب و نحاس، فيخرج هذا الحديد بالرماد بالتصفية بتكرار الذوب مرارًا. ثمّ يخرج هذا الحديد النحاسي بالإستنزال، ثمّ يصفى بالروباس. وهذا معروف في صناعة البنادق والواح سطوح القباب. وهذا الجسد المستنزل حال كونه مخلطًا بالأسرب لا يذوب النحاس، وهذا برهان على كون الحديد المذاب. وكلّ واحد من هذه الأجساد الخمسة بعد التصفية التامة بالصناعة

المشهورة بين الناس يبقى مخلوطاً بالأشياء الغريبة الشبيهة بهذا الجسد الممتزجة به عند الإستنزال. فيظهر اثارها فوق الجسد وهي وسخ والظل والكدورة وهذه الآثار في الذهب والفضة في غاية الخفاء، ولو لم يكن هذه الآثار فيها احتاجا إلى الجلاء والظلّ الظاهر في الذهب الخالص أحمر لطيف يسمّى بالمروس و بدء العمل في علم الميزان اخراج هذه الأشياء الغريبة من الأجساد بالأشياء المؤثرة فيها في حالة الذوب أو الإنجماد ومعرفة هذه الأشياء من طب الأجساد. ولا تصل أيها الطالب، إلا بكثرة التجارب في البرانية المذكورة في كتب الإمام جابر وأبو بكر الرازي والحزاني وعبد الجبار الهمداني والفاضل الجلكي وغيرهم من المهرة في علم الميزان. فإنّ ما ذكروا فيها من التراكيب والأكاسير والأوازن باطنها انواع علم الميزان وظهرها بجزاين فوائد الأشياء المؤثرة في الأجساد والأحجار. وهذه الكتب قد جعلتني فيلسوف الروم في الحكمة اليونانية في آخر الزمان وظهرت حمدالله جواهر اسرارها في درة الخواص وفي هتك الأستار وفي دوضة التراكب وفي برائع الأسرار وفي أنوار التراكب وفي مطلع البرور⁹⁴ وفي كشف الأسرار وفي خواص الأحجار وفي أوزان الحكمة وفي عجائب المواليد. ومن وصل إلى هذه الكنوز، فقد صار غنياً جواهر كنوز الحكماء بقدرة قادر المختار.

الباب الثاني

في الأكاسير الميزانية وهي منقسمة إلى البرانية والجوانية. أمّا الجوانية، فهي الكانية من الأجساد الموافقة الأركان الحجر في المزاج. وهي الماء والدهن والصبغ والجسد وهذه الأربعة من الجواهر الثلاثة. وهي الأرض والماء والنض النباتي وهذه الثلاثة مفردات الأكاسير الحق، وقد

او برور⁹⁴

وقع الإشارة إليها في القرآن المجيد بمفردات الحروف الواقعة في اوائل السورة الكريمة؛ وهي ق
ص ن وتقصيل هذه الإشارة بالدلائل والبرهان في كتابنا الموسوم باللوائح في أسرار حروف
الفواتح، فيطلب هناك والمشايخ المعظّم من اهل الإسلام وجدوا هذه الحروف في الزئبق
والرصاص والنحاس. فإنّ النحاس يقيم الرصاص والزئبق يصعدهما يكلسهما يحللها ويصيرهما
زئبقًا رجاجًا وهما يؤثران في الزئبق بالتكليس والأجماد وفي النحاس صبغ أحمر وفي الرصاص
صبغ أبيض ودهنيّة كبريتيّة ومائيّة زئبقيّة ولذا في الذوب يطوف ويدور فوق الأجساد كالدهن.
والماء معانه اثقل الأجساد هذا الجسد سريع الإنحلال لإنعقاد في تكوينيّة لجمود يسير فلهذا
الأسرار كان ركنا تامًا في اكاسير المزان. وإنّ النحاس، فجسد قوي بطئ الذوب عسير الإنحلال
لجمودة بالإنعقاد التام، فرجعوا إلى الجسد القوي السريع الإنحلال بنداء الهوا الإسحالة بأدنى
حركة إلى الزئبق الرجراج مع كونه أحمر ناصع بالحمرة المتراكمة⁹⁵ في غاية السواد لأته في
معدنة مكلس بالدخانيّة الكبريتيّة. والنار كافيّة في سحقه كما في التوبال وهذا الجسد يذوب
بالرطوبة يحل بالهواء ولا يقبل الذوب وحدة بشدّة النار. وإذا لم ينسحق بالنار ولم ينحل بالماء
والهواء ولم يذب بالكبريت بأيسر النار، فلا يكون نحاس القوم وحيدد الحكماء المسمى بالصبغ
التام وزنجار الحكماء. وإنّما يقال له أنواع معدني لأنّ حلاصة الحديد عين النحاس في
الأعراض الذاتيّة. وليس لها صورة طبيعيّة خاصّة يتميّز به الحديد عن النحاس، بل الصورة
النحاسيّة مشتركة بينهما وبين الأجساد المتصبغة بصبغها الأحمر الناصع كأشتراك الصورة
النوعيّة بين الأجساد وهذا سرّ من جواهر الأسرار، ولم يصرح به أحد من الفضلاء الكبار في

⁹⁵ Birikmiş, sıkı, yoğun.

كنوز الأحجار. و لو أمكن كشف الكثير من هذا، فلم يسبقني أحد هتك اللأستار ابتغاءً لوجه الله تعالى هو القادر المختار.

[2.1] فصل أنّ الصاد إنّما وجد في الرصاص وفي الصانع والمصور والصدمة والصبور، فمعنى حرف الصاد بالإشارة الحكمة رصاص صانع مصور صمدًا صبورًا أي سيّدًا صبورًا على النار فإنّ الرصاص صانع في تصفية الأجساد القائمة على النار بصبغة الروباس ومصوّر صورة سيّد الأجساد على صفايح المعادن بصبغ صادر عن صبغ الصبغ الفعال، وهذا نهاية تعريف رصاص القوم. و أمّا باعتبار وقوع هذا الحرف في أوائل اصطلاحات القوم، فمعناه صنعة صحيفة صنع صانع صدور صبغ صداء الرصاص الصافي المصفي الصابغ المصور صورة صفايح الصمداني السيّد الذي ما عداه محتاج إليه في جميع جهاته الصبور أي الصابر على النار وهو الجسد الجديد المسمى بيد الأحجار ونحاس وذهب الحكماء، وهذا نهاية البيان في علم الإكسير و الإشارة بالحرف الواحد على هذه كلمات للمطابقة الواقع من أسرار هذا الاعجاز ولا تكونوا من المنكرين بالعناد بعد الوصول إلى جواهر أسرار الصاد والله الهادي إلى طريق السداد.

[2.2] فصل أنّ حرف القاف، إنّما توجد في الزئبق وفي القلي وفي القادر والقاهر القيوم القهار القدير المقدر القدوس القديم الباقي الحقّ القويّ القريب الفائق المقلب الخالق الخلاق الرزّاق الرازق الرفيق الشفيق الفائق الفارق المنتقم المتقدّس عن شوائب النقصان، فمعنى حرف القاف بالإشارة إلى هذه الأوصاف تعريف زئبق القوم وقلي الحكماء وتديبرهما على هذه الأوصاف، فإنّ الزئبق بالقوة القاهرة تحلل سبيكة الذهب بأدنى حرارة ويصعد جميع الأجساد بعد الإلغام بقوة

النار ونقلها إلى الطهارة الكاملة والرزق الحلال وفي الغامة معنى الغريب الرفيق الشفيق في إزالة الأوساخ معنى الفارق المنتقم القهار وفي اقلابه عين إلى عين معنى الفالق والخلق والا بدّ في تدبير نفسه معنى القديم الباقي الحقّ القدّوس الفائق المتقدّس القدير القيوم الرزّاق. وكذا الحال في القلي المدبّر ولا تغفلوا عن هذه الدقائق، فأنّها من جواهر الأسرار.

[2.3] فصل أنّ حرف النون، إنّما توجد في النحاس وفي النور والمؤمن والديان والغفران والسلطان والباطن السبحان والإيمان والإحسان والرحمن، فمعنى حرف نون بالإشارة إلى هذه الأوصاف تعريف نحاس القوم وتدبيره على هذه الأوصاف، فإنّ نحاسهم بنور الصبغ ينور عالم الأجساد وفيه رحمانية بمزيد الأنعام وسلطانية لغلبة قهره على الأجساد وباطنية لإحتجاب صبغة عن الحواس وسبحانية لتتزه ذاته عن اشتراك غيره في الأفعال والخواص مؤمنية لكون مصدق النفس إكسيريّة في الآثار والأحكام ومن أوصافه المتين لبلوغ قوّة إلى الغاية والمهيمن أي الحفيظ بمعنى يبقى صور الأجساد المحلولة كما هو من خواص الجسد الجديد. والمنتقم لكونه معاقبًا لمن عصاه كسيف القاطع بإعتبار وجود هذه الحرف في الكون والنار والنورة والنعومة والنعمة والدينار والزعفران والنشادر والنيل والنفس والنون والنظرون والنفط والزرنيخ والمغنيسيا والانك والتتكار والجنّي والتنين والشعبان والدهن والدخان والذنب والخيزران والزنجر والصابون والعين والضان والقنبار والقاطون والأنزروت واللبن واللبن والمنتن والمازريون والكاهن والشيطان والعنقاء والكبوان؛ إشارة بها إلى مراتب تدبير ذهب الحكماء والأشياء اللازمة المؤثّرة فيه بالخواص وإعتبار وجود النون في النرجس والريحان والزيتون والعنب والتين؛ إشارة إلى ظهور الألوان بالخل الثقيف الحاد وهو الماء الحلال ولا تفعلوا عن هذه الأسرار، فأنّها لا توجد

في ألف ألف كتاب.

[2.4] فصل أنّ الرصاص منعقد في معدنه بجمود يسير، فإذا انحلّ بالزئبق وتكلس تكرر التصعيدات، ثمّ اطبخ بالخل الحاد حتى، يصير ماء زائقا. ثمّ خلط بماء القلي المحلول فصار لبنا جامدا؛ وهو اللين بالحل والعقد على النار المعتدلة يصير ماء احمرًا كالدم. ثمّ يقطر بالخلّ المقطر مرارا حتى يخرج القلي المحلول إلى المقابلة وبقي الرصاص المحلول في أسفل القرع كالمداد المحلول. ثمّ يوضع في آلة صابرة على النار ويشمع بالنار القوية حتى ينعقد ويذاب بالذوب الشمعي، فيصير كمداد الزرنيخ في اللون والقوام. وهذا يسمى بروح الصنعين وبالماء الإلهي ولبن العزراء، وهذا الماء بأدنى تشميع يصير زئبقًا رجراجًا. وهذا الزئبق إذا انحلّ بالإنحلال التام بالدهن الذي لا يحترق كما يقال قبل إنحلاله بلعاب الافاعي وهذا الركن التام في الأكاسير الميزان.

[2.5] فصل إنّ الرصاص كلّما ذاب بنار لطيفة يحترق ويظهر في وجهه رماد؟ حتى يصير كلّه بتكريرات الذوب ترابًا رماديًا، ولا يمنع هذا الاحتراق بأنواع التطهيرات ما لم يمتزج بمقدار ثمنة من الزئبق الشرقي. وهذا من الشروط اللازمة قبل ينحفظ جسده عن الإحتراق. وأمّا السمن والزيت ودهن منح البيض والشمع والراتنج والقطران والزفت، فكلّ منها إذا ذاب بالرصاص يمنع احتراقه لكونه حائله بينه وبين النار وكذا الذوب بالزجاج والبوارق والأملاح يمنع احتراقه في حالّ الذوب وليس شيء منها إنّ يؤثر في جسده بدفع هذا الاحتراق بحيث يذوب. وهذه بدون الاحتراق، وهذا المنع من خواص الزئبق ولذا يسمّى الرصاص المدبّر بالدهن الذي لا يحترق في عرفهم الخاص.

[2.6] فصل أنّ نحاس القوم قابل السحق بقوة النار ولذا إذا وضع على النار الشديدة يصير توبالاً وينقلب بالخلّ الى الزعفران ولا حسن في تدبيره أن يصغر أجزائه ثمّ يكلس بملح القلي في أتون الحكماء بالنار المعتدل حتى يصير ظاهره أسود وباطنه أبيض كالنشاء . ثمّ يدبر بالماء المقطر عن الزاج حتى يكون كالزعفران المحلول بالنداء . ثمّ يشمع بالنار حتى يبقى صبغاً محلولاً وهذا الصبغ يسمّى بخلاصة الزاج وزعفران الحديد ودهن الشعر ودم الأخوين والكبريت الأخضر والشادنح وحقوق الحكماء وهذا الزعفران المحلول إذا شمع بمقدار سدسه من لبن العذراء ينجمد ويتجسد أحمرًا ذهبياً يذوب كالشمع بأيسر النار مكلسًا قابلاً للتشميع بالماء والنار . وهذا المكلس يسمّى بالجسد الجديد وذهب الحكماء والزعفران المحلول إذا لم يكن غير قابل للتجسد بالإنحلال التام لا يكون صبغًا فعالاً فأفهم ولا تغفل فأنته من جواهر الأسرار .

[2.7] فصل أنّ الذهب إذا الغم بالزئبق وسحق بثلاثة أمثاله من الملح الاندراي؟ . ثمّ وضع في أتون التعليق بألة صابرة على النار القويّة وتوقد النار يوماً وليلة . ثمّ يغسل الملح بالماء الحار حتى لا يبقى فيه أثر الملح فيبقى الذهب مكلسًا في غاية النعومة وإذا شمع بمقدار ربعه من لبن العذراء يذوب ويجرى على الصفائح كذوب الموم وهذا الذهب المشمّع إذا امتزجته بمثله من الزعفران المشمّع وثلاثة أمثاله من الماء الخالد؟ وجزء من النشادر البور في المحلول ووضع على النار اللطيفة حتى تشمع كلّها، فصار المجموع جوهراً منعقدًا بتكرار التشمّع وحلّ والعقد والا ذابت؟ بأيسر النار . ثمّ يشمع بالماء المحمّر الى أن يتفرفر لونه ويجرى على الصفيحة . ثمّ يلقى درهم منه على ثلاثين درهماً من القمر المرزّن فيتمّ بالحملان على سرّ المزان ذهبًا خالصًا قائمًا على جميع الإمتحان . وكذا الحل في سائر الأجساد إلاّ إنّ المشمّع بالماء البيض أكسير

البياض يلقى على النحاس أو الحديد يصير فضة خالصة بسرّ الميزان القمريّ. وأمّا المشمع بالماء المحمّر، فإن كان الجسد المركّب من الأجساد السبعة كلّها كان إكسيرا قائمًا ثابتًا قريبًا إلى إكسیر الحجر في القوّة والكمال.

[2.8] فصل أنّ لبن العذراء المحلول إذا أمتزج بمقدار عشرة من الصبغ يكون ماءً مبيّضًا. ثمّ أمتزج بمقدار سدّسه إلى الثلث، فيسمّى بالماء المحمّر ولا كمال مقدار السدّس ولا قرب من الثلث، وهذا الماء يحمّر الذهب والفضّة. والذهب في غاية الحمرة ولم يزد مقدارهما. وكذا يحمّر الحديد ولأسرب والرصاص والنحاس باللون الفروري أي البنفسجي. وكلّ منها يكون جوهراً صابغاً متممًا للفضّة من الخمسة إلى ثلثين مثقالاً ولم يزد مقدار وزن الجسد بالماء بل يكون بمفرده إكسيرا بقوّة صبغ الفعال لترتيبه معنى من نفس وروح وجسد من جهة الكيف بدون كمّيّة الأوزان. وهذا من عجائب أسرار الميزان ويمكن فيه تزايد الصبغ بكثرة التساقي كتضاعف الإكسیر حتى يلقى واحده على الف مثقال ولا يتمّ إلاّ بالحملان بسرّ الميزان. وهذا ما فتح الله تعالى بلطفه وكرمه بعد وصولنا إلى جواهر اسرار الميزان في كنوز البرهان بكثرة التجارب ليلاً ونهاراً بالأمن والأمان في عدالت آل عثمان أيّد الله تعالى دولتهم إلى آخر الزمان.

[2.9] فصل أنّ لبن العذراء في عالم الميزان إنّما يكون على وجه الكمال في عشرة أيّام ويمكن أخذه في ثلاثة ساعات بان يكلس الرصاص بالزئبق وملح قلبي حتى يصير أحمرًا أسرنجياً بشدّة النار. ثمّ يغسل الملح بالماء الحارّ ويشمع بملح القلي المحلول بماء الرماد الحاد حتى يصير دهانًا جاريًا بأيسر النار أبيضًا كاللبن العذراء راسبًا عن الملح المحلول كرسوب صفرة البيض عن بياضه فيفصل عن هذا الملح بأدنى حيله كتفصيل مخ البيض عن البياض. ثمّ يسحق

بالصلاية ويحصر عن الحرير حتى يتفصل لطيفه عن كشيده لبناً سايلاً في غاية الصفا وكذا الصبغ يوخذ من توبال الحديد بأن يسمع بالنشادر ورازاً حتى يذوب كالدهن بأيسر النار. ثم يسمع بماء الزاج حتى يصير محلولاً كالزعفران وهذا يكمن في مقدار ساعة من الزمان وهذا الصبغ والماء كائن على وجه الكمال في الافعال والخواص لكن ضعيف في القوة عن رتبة الكمال. وهذا نهاية الكشف والتعليم وما بقي لك إلا الأيادي وحسن التدابير في طريقة ضيافة الفقرا في القرب الأوقات والله الهادي إلى طريق الصواب.

[2.10] فصل أن الأكاسير المزانة البرانية إنما يكون من الأجساد المنطوقة والمنسحقة بعد تدابيرهما الخاصة من التطهير والتكليس والتشميع والحلّ والعقد بالأشياء المؤثرة فيها كدهن العقاب ودهن العقرب ودهن الشعر والمياة الحادة الحلالة نحوها كالزئبق المصعد والنشادر ولبن العذراء المحلول. وتطهير الأجساد إنما يكون بالأملاح والشبون. وأما تكليسها في البياض، فبالرهب أو الزرنخ أو المرقشيتا أو التوتياء أو المغنيسيا وأما تكليس هذه الأجساد المنسحقة ونحوها كالمرداسنج والأسفينداج والسيرقون وزعفران الحديد والحلقوس والزنجار، فبالعقرب والأملاح ولا بدّ ذوب هذه الأجساد أولاً لينفصل الثابت منها عن الحرقة ليكون قابلاً للتدبير الخاص الأثقال الخلاصة الخارجيّة منها بعد الذوب باليوارق مكلسة فما الحاجة إلى تكليسها مرة ثانية بالعقرب والأملاح لأنقول الأحراق بالعقرب يكلس الأجساد المنطوقة ويحي الأجساد المنسحقة الميتة ويجعلها سريعة الذوب وكذا الأملاح في هذه الأفعال والخواص وهذا من جواهر الأسرار الميزان وقد كتموه الحكماء في غاية الكمان لكونهن مفاتيح كنوز الأوزان في علم الميزان.

[2.11] فصل أن الفضة إذا كلس بمقدار ثمنه من القلعي المدبّر خمس مرات بالذوب والإنجماد. ثم يحمل برادة رفيعة وتسحق بمثله نوسادر ودواء الشعث ويصعد ثلاث مرات. ثم يسحق بمثله عبد بغسول يصعد مرّة واحدة، ثم يوجد المصعدات ويسحقها الأرضيّة. ثم يشمع المجمع بدهن الطرطير حتى يجري على الصفيحة ثم يلقي واحده على عشرين من النحاس المطهر يكون فضة بيضاء، فيتمّ كما لها بالحملان وأما الدهن، فإنّما يوجد بان يكلس الطرطير في الأتون بالنار الشديدة حتى يكون كلساً أبيضاً. ثم يسحق بمثله نوسادر وكلس قشر البيض حتى ينحلّ الجموع، ثم يقلّي بالماء ويبحر علقه. ثم يطبخ الماء، فيبقي في القرع دهن كزيت الزيتون. وهذا الدهن يشمع جميع الجواهر المركّبة للبياض وإذا كلس الطرطير وأحرقه بمثله بارود ويكون أبيضاً ملحياً ويصير هذا باللتخيم دهناً. ثم يضاف إلى هذا الدهن مقدار ربع كلس قشر وتصفه نوسادر وثلثه ملح القلي ثم يقلّي بالماء ثم تجر بالعلقه ويطبخ بالسمن حتى يذهب الماء كله، ثم يضاف إلى الباقي كلس قشر قدر الربع ويطبخ بالماء ويصفي الماء ويطبخ هذا الماء حتى يبقى الأملاح بلا نداوة هكذا يعمل مراراً حتى يكون الأملاح كلّها دهناً حاداً صافياً كالشيرج، فيكون ركنًا تاماً في أكاسير الميزان.

[2.12] فصل أن الزئبق المعقود بروايح الرصاص إذا سحق بمثله رهج ونطرون ومثليه كلس قشر. ثم صار المجموع معجوناً بصفرة البيض. وجعل فتاتلاً كالأصبع ووضع في آلة التكلّيس، فيكلس بالنار الشديدة ينزل رصاص مكلس مائل إلى البياض وهذا الرصاص مرّكب من جسد وهو الرصاصيّة وروح وهو الزئبق والنفس وهو الرهج. وهذا المرّكب إذا سحق وفرش بصحايف الفضة في بودقة ويغطي بملح معجون بياض البيض. ويدمس هذه البودقة في نار الفحم يوماً

وليلة بالتدرنج فيكون الفضة مكلسة على لونها مائلة إلى السواد. ثم يلغم هذا المكلس بمثله من الزئبق ويوضع فوق الملمغه ملح فوق الملح لبن العذراء المسحوق بمرارة الحديد والحقوقس والإسفيداج ويدمس بنار الفحم يوماً وليلة. ثم يؤخذ المكلس المعقد بالزئبق ويسحق ويلغم بمثله من الزئبق ويعمل كالأول هكذا يكرّر العمل 7 مرّات. ثم يشمع بماء البيض المقطر بانتكار وملح قلي والنشادر حتى يذوب كالصوم. ثم يلقي واحده على عشرين من النحاس المطهر، فيتمّ بالحملان قمرًا ثابتًا على جميع الإمتحان. وهذا من أسرار الاسير الميزان.

[2.13] فصل أنّ ملح الطعام المكلس بعد الحلّ والعقد ثلاث مرّات يسحقّ بنصفه العلم المصعد سحقًا بالغًا. ثمّ يفرش في قدر ساف منه وساف من صفائح المشتري بعد لتّها بالعسل وينحتمّ بالملح المكلس وطين الحكماء. ثمّ يعلق هذا القدر في أتون التعليق ويوقد بالنار القوية يوماً وليلة. ثمّ يخرج عن القدر جسداً أبيضاً بريقاً لا ينظر اليه من قوّة نوره ولمعانه. ثمّ يؤخذ جزء منه وجزء من الزئبق المصعد عن الملح والزاج والشب المكلس مرّة واحدة وجزء من برادة الحديد وجزء من برادة القمر ويسحقّ هذا المجموع بأربعة أجزاء من البارود والنظرون والنشادر ومالح؟ القلي ويعجن المسحوق ببياض البيض ويوضع في قدر بين الملح المكلس ويشد وصله ويدمس في نار الفحم يوماً وليلة. ثمّ يطبخ بالماء حتى ينحلّ الأملاح كلّها. ثمّ يؤخذ الماء بجر العلقه، ثمّ تكرر الطنج بالماء وجر العلقه حتى يبقى الجوهر المكلس صافياً من الأملاح. ثمّ يجفف بنار⁹⁶ الرماد. ثمّ يسحقّ بنصفه العبد المكلس ويدمس بين الملح المكلس في النار اللطيفة ستّة مرّات وفي كلّ مرّة يتمم نقصان العبد. ثمّ يشمع بماء البيض المقطر بالبوراق. ثمّ يلقي واحده على ثلاثين نحاساً، فيصير قمرًا خالصاً بالحملان.

⁹⁶ نبار

[2.14] فصل أن جزء من الفضة يلغم بمثله من القلي في لذبوب بالبورق. ثم يجعل برادة رفيعة بالزئبق بالملح والماء سحقاً باليغاً وتغسل مراراً حتى يبقا كالزبل وتعصر قليلاً قليلاً حتى يخرج الطيار عنها وتنزكه ثلاثة أيام ثم تسحق حتى تصير غباراً ويلقى عليه نصفه عقاباً مصعداً. وتسحق جيداً ويصعد في قرعة لطيفة مطينة على كور بفحم بقدرما يعلم أنه صعد العقاب. ثم يرد ويسحق ويصعد تفعل ذلك سبع مرّات حتى يبقى المعمول كالدرور لطيفة لا يتبدّلها. ثم يشمع باماء المحلل حتى يصير فيها مثلها من الماء، ثم يعمل بيت من طين ويوقد فيه نار من ساعته وهو أخضر لين ثم يجف حتى يخرج البخار من جوانبه، فيخلى ويوضع في وسطه أجره ويجعل الدواء في صحن صغيرة من الزجاج ويوضع على الأجرة ويسد باب البيت ساعة جيّدة ويخرج ويسحق مراراً ويوضع في البيت على الأسلوب السابق هكذا يعمل حتى يشمع بالتشميع التام؟ ثم يجعل في قنينه ضيقة الرءاس؟ ويدفن في الزبل القوي الحرارة حتى ينحلّ ماءً رائقاً صافياً صابغاً؟ مبييضاً غواصاً صفة الماء الخالد الجارى المكتوم المشار إليه يؤخذ من الملح المبارك اوقسه ومن ملح قلي طورى درهم ومن شيزرق مستخلص عن الأدران درهم ومن العقاب والزئبق اللذين صعدهتاهما عن الفضة درهمين وينعم سحقها ويدفن في الذبل كما مرببانه ولو أنحلّ به الرصاص وحده لكان الجسد الروحانيّ الثابت وهو روح في طبيعة الأرواح وجسده في طبيعة الأجساد ثابتاً، وهذا جواهر الأسرار.

[2.15] فصل يؤخذ من الزئبق ما يراد ويجعل الكبريت فوقه وتحتة وحواليه في بوظقة ويطبق بأجرى ويطين الوصل ويترك على النار الخفيفة ويصير فيها زماناً يعلم فيه. إنّ الكبريت يتبخّر ثم تتركه حتى يبرد. ثم يخرج فيؤخذ سبيكه حمراً، غيؤخذ جزء من الذهب وثلاثة من العبد من

هذا الزنجفر ويسحق المجموع سحقًا ناعمًا ويعجن بصفرة البيض ويجعل في خرقة ويربط بخيط و يجفف بالحرارة اللطيفة. ثم يدفن في الملح مكلس هو ضوع في آلة صابرة على النار ويجعل فوق الملح مسحوق راسحت مخلوط بالمردسنج ويشد وصلها ويدمس في نار الرماد يومًا وليلة. ثم يتدبرح إلى النار الشديدة ثلاثة أيام. ثم يخرج بعد التدبير جسدًا مكلسًا في غاية الحمرة ثابتًا على النار. ثم يسحق وبيطر عنه مقدار ربعه النشادر المصعد فيصير أصفرًا ذهبيًا كلون النارنج. ثم يشمع بالماء المحمر حتى يجرى على الصفيحة غايصًا صابغًا. ثم يلقي واحده على ثلاثين مثقالًا من الفضة المرزنة، فينقلب إلى الذهب الكامل بالحملان بسرّ الميزان وصنعة الماء المحمر. يؤخذ جزء زاج وجزء عقرب وجزء زنجار وجزء زعفران الحديد وجزان عقاب وعشرون ماء الشعر ودهنه. ثم يقطر كلها بالقرع والإنبيق مرّة واحدة، ثم يؤخذ الأرضية ويطبخ بالماء الغذب؟ حتى يبقى ربع الماء. ثم تجر بالعلقة ويطبخ الماء المجرور حتى ينعقد ملحًا أحمرًا، ثم يضاف إلى هذه الملح مثله زعفران الحديد ويوضعان في قرع من الماء المقطر. ثم يقطر ويكرّر القاطر على ما لم يقطر حتى يقطر الماء دهنًا كشفايق النعمان وهذا من دقائق سرّ الميزان.

[2.16] فصل أنّ النحاس المحلول بالماء المعشر؟ يصير زنجارًا بعد طيران الماء بالطبخ ثم يغمر بالماء الغذب ويجر بالعلقة، فيبقى الزنجار صافيًا عن أملاح الماء الحلال. وكذا الحديد المحلول بالماء المعشر يصير زعفرانًا خالصًا بالتدبير المذكور ثم يلغم خمسة أجزاء من الذهب مع ثلاثين عبدًا. ثم يضاف إليه الزعفران الحديد والزنجار والزعفران الرماد والعبد المصعد من كلّ واحد خمسة أجزاء ومن عقاب خمس المجموع. ثم يوضع في القرع المطين ويصعد ثلاث

مرّات برد الصاعد إلى الأسفل وفي المرّة الثالثة يؤخذ الصعد ويسحق الجوهـر ناعماً، فيشمع بالدهن المحمور وصنعة ان يؤخذ الشعر والعقرب وصفرة البيض من كلّ واحد جزان والماء المعشر خمسة أجزاء يضاف إلى الجموع الصاعد من الجوهـر ويقطر مراراً حتّى يصير المقطر دهنًا كالدم. وهذا الجوهـر بعد التشميع بالدهن المذكور يلقى واحد على ثلاثين مثقالاً من الفضة المرفنة يحيلها إلى الذهب، فيتم بالحملان بسرّ الميزان.

[2.17] فصل أنّ برادة الحديد غسلها بالملح والخلّ تدمس يقدر ربه من العلم المصعد أو العقرب المدبر ثلث مرّات. ثمّ يغسل بماء الراس الحاد مراراً، ثمّ يستنزل هذا الدموس بالزيت والنظرون مراراً ثمّ يجعل برادة رفيعة ويسحق بمثلها الدواء شعت والزنجار توضع في القرع وتصد بالنار القويّة. ثمّ تصعد برد الصاعد مع الربع من العقاب ثمّ يشمع الجوهـر بهذا الدهن وهوان يؤخذ الزجاج والعقرب والشعر والزعفران الحديد من كلّ واحد ثلاثة أجزاء. ثمّ يقطر كلّها ويكرّر القاطر على ما لم يقطر حتّى يقطر الماء دهنًا كالشقائق النعمان، فشمع الجوهـر المذكور بهذا الدهن حتّى يشرب ثلاثة أمثاله وفي تسقية المثل الأوّل يلقى واحده على عشرة فضّة ويضاف إليها مثل نصفها من الشمس وتسبك مراراً بالبورق حتّى يصير ذهبًا كامل العيار وأمّا في التسقية الثانية فيلقى على العشرين مع اضافة؟ الخمس وفي التسقية الثالثة فيلقى على ثلاثين باضافة السدس ويمكن بزيادة التساقي أن يلقى واحد على مائة مثقاله باضافة العشر لقوة الجوهـر في غاية الكمال وكذا الحالّ إذا أدبر النحاس المكلس أو الزنجفر الثابت أو الشمس المكلس بالتدبير المذكور ولا تغفلوا عن هذا الدهن فإنّه من جواهر اسرار الميزان.

[2.18] فصل أنّ جزء من الأسرب يلغم بثلاثة أجزاء من العبد ويسحق بمثل المجموع من الكبريت ويوضع في القدر ويشد وصله ويدمس في نار رماد ويزاد ناره بالتدريج إلى النار الشديدة في ثلاثة أيام ثمّ يسحق بعد التدبير بمثله عقاب ويوضع في القرع ويصعد بالنار الشديدة يوماً كاملاً، فيبقى في أسفل القرعة جوهرًا رمانياً. ثمّ يجعل في خرقة مغموسة في صفرة البيض ويجعل عليها غلاف من الشب المكلس ثمّ يدمس في المصنوع الحديد والنحاس والعقرب بالذوب التام ثلاثة أيام بالنار اللينة إلى النار الشديدة ثمّ يخرج الجوهر الثابت ويسحق ويصعد بمثله العقاب في ثلاثة تصعيدات ثمّ يسحق ويصعد بمثله العبد في ثلاثة مرّات ثمّ يصعد بربعة العقاب مرّة واحدة ثمّ يشمع بهذا الماء وهو ان يؤخذ عقاب وبارود وزنجار راسنحت؟ وشبّ وزاج من كلّ واحد مقدار عدد حزوفة وتقطر بالقرع والإنبيق. ثمّ يؤخذ الشعر والعقرب وصفرة البيض والعقاب والزنجار وزعفران الحديد من كلّ واحد جزء ويضاف إليها من الماء المقطر اربعة أمثال هذه الأجزاء ويقطر كلّها مرارًا حتّى يقطر الماء كالدّم ويشمع الجوهر بهذا الماء إلى ان يجرى على الصغيحة ثمّ يلغم جزء من الذهب مع ثلاثة أجزاء من العبد ويضاف إليها جزء من الجوهر المشمع ويوضع في البوظقة ويشد وصلها ويدمس في نار الفحم ثلاث ساعة ثمّ يؤخذ بعد البريد. هذا الجوهر المعقد ويلقى درهم منه على عشرة من الفضة الورزنة ولو شمع هذا المعقود بهذا الماء حتّى يجرى على الصفيحة فيلقى واحدة على ثلاثين مثقالاً، فيتم باحمالان بسرّ الميزان ولا تظن ان أكاسر الميزان يقلب الأجساد الناقصة إلى عين الكمال بدون الحملان فأنتها نقصة لعدم أخذ الحميدة وهي أساس الأركان فإذا قام أحد القطبين مقامها فيؤثر جوهر الإكسير بقوة الكمال لما في القطبين قوة الأقلاب بسرّ الميزان. وهذا من قبيل الخواص ولا يطلع هذا التأثير الا من

كان واصلاً إلى اسرار جواهر الميزان بنور العرفان ولا تغفلوا عن جميع كتبنا فأنتها كنوز
مكشوف في آخر الزمان والله الهادي وعليه التكلان.

الباب الثالث

في متراكيب الميزانية وهي الجواهر الكائنة من الأجساد بالذات أو بواسطة الأرواح والأنفاس
والأولى يسمّى بالتراكب الجوانية والثانية تسمّى بالتراكب البرانية. فإنّ الاصباغ في الجوانية
كامنة في نفس الأجساد وفي البرانية من الأشياء الخارجة وهي الأنفاس والأجساد الصابغة
الأسرب والرصاص والحديد والنحاس والخرصني والفضة والذهب. فإنّ الإصباغ في الأجساد
الوسخة ظاهرة وأمّا صبغ الذهب والفضة، فيسير الإحالة والإستحالة في الجسد القابل ولذا
الفضة المصبوغة تصبغ النحاس لا ينصبغ الذهب إلا مقدار عشرها من الذهب الكامل العيار.
وكذا الحلّ في النحاس المصبوغ يصبغ الرصاص المشمع، فأنته لا ينصبغ بصبغ الفضة ما لم
يكن فيه منها هذا المقدار المزكو. وهذا من جواهر الأسرار التي لا يعرفها إلا أولى الابصار.

[3.1] فصل أنّ الصبغ في الذهب مقدار جسده بمعنى إن جزء منه مقدار نصفه وزناً من
الفضة الخالصة لكونها متساوين في الحجم المعتبر في الأجساد ولو زاد الفضة عن هذا المقدار
لكان المزوج خارجاً عن عيار الذهب الجائز المعتبر في البلاد والأنجارية في صبغ الذهب بهذا
المعنى لنقصان قيمة المزوج عن قيمة الذهب والفضة الموجودتين فيه عند البيع والشراء ولو زاد
فيها صبغ على مقدار جسدهما أمّا بالأشياء المحمرة المشمعة أو البيضاء المشمعة كما في
اللأكاسر وأمّا بالاصباغ الكائنة من الأجساد والأنفاس كما في التراكب بصبغ كلّ منها بالصبغ
الزائد. أمّا ينتقل إلى الذهب في التراكب الجوانية من زعفران الحديد وزنجار النحاس وأسرنج

الأسرب المحمر بالزجاج. وللذهب المحمر بحسب الصبغ الزائد أربعة وعشرون مرتبة. وفي كل مرتبة يلقي على الفضة المدبّرة بحسب مراتب تدبيرها، فإن لها أيضًا أربعة وعشرين مرتبة وغاية مراتبها أن يكن كونها وعيارها قريبًا إلى الذهب الكامل. فإذا القى عليها الذهب المحمر في مرتبة الأولى يصبغ واحدة أربعة وعشرين مثقالًا وأمّا إذا القى عليها الذهب المحمر في غاية مراتبها، فواحد يصبغ خمسمائة مثقال ويميلها إلى الذهب الكامل العيار وفي الفضة المرزنة الأجزاء القاء الإكسير والتراكب عليها تفاصيل. وقد فصلناها في كتابنا الموسوم بالتيسير في القاء الإكسير ويكون به كلّ عسير يسيرًا والله الميسر وهو المستعان.

[3.2] فصل أنّ الذهب إنّما يحمر بالزنجار المتخذ من النحاس الطاهر والنشادر المستنبط من أحد الأجساد فإن أيّ جسد كان إذا انحلّ بأحد المياح الحادث ينقلب إلى ملح بورقيّ، يصير بالتكليس والتصعيد نشادر وإذا تزجر النحاس المكلس بهذا النشادر، يصير زنجارًا فائقًا يحمر به الذهب ولا يزيد مقداره. ولو حمر من الذهب بمائة مثقال من هذا الزنجار ويصبغ هذا المثقال ألف مثقال من الفضة المرزنة ويقلبها إلى الذهب الكامل العيار ولا بدّ من الحملان حتى يقوم على جميع الإمتحان ويحمر أيضًا بالحديد المزعفر بهذا النشادر والذهب المحمر من هذا الزعفران أقوى من الذهب المحمر بالزنجار ويحمر أيضًا بالأسرنج المحمر بالزجاج وهذا أقوى من المحمر بالزنجار أو الزعفران. فإنّ سواد الأسرب حمرة متراكمة وبعد انحلالها يصبغ الزجاج يصير سوادًا الأسرب عين الصبغ الفعال. وهذا من غرائب الأسرار المزان، ولم يتكلم به أحد إلاّ الفاضل بلبيناس والإمام جابر بن حيّان والفاضل الجلدكي في البرهان وكنز الإختصاص وقد أشار إليه من بعض الفضلاء بتعليق الحكماء وقد وصلت فيه إلى مرتبة عاليّة، لم يشير إليها

أحد من القدماء وفلاسفة الإسلام وامن عليكم بأطهار هذه الحكمة الجليل القدر في آخر الزمان
بعد انقضاء العلوم الحكمية بين أهل الإسلام ونرجوا منكم في الغد والأصل إلى يوم القيامة
الدعاء .

[3.3] فصل أنّ الأشياء المذكورة يصفر الفضة إلى درجات الحمرة في سائر المراتب حتى
يصير أحمرًا كبديا في غاية السواد. وهذه الفضة المحمرة كالذهب المحمر في الصبغ وإلقاء إلا
أنّ الذهب الكائن منها دون الغاية النقصانها عن سرّ الإستحالة والاقلاب. وأمّا إذا القى مثقال
من الذهب المحمر على الفضة المحمرة الكثيرة، فيلقى مثقال منها على مائة مثقال من الفضة
المدبرة في غاية الكمال، فينقلب يسرًا لحمرة إلى الذهب الكامل العيار والمراد بالفضة المرزنة
تصغيرها بصفرة الذهبية وتقريبها إلى الذهب في الرزن واللذين الرونق والعيار ولا بدّ فيها تلونها
بالأشياء المصفرة وأخذ الحميرة بثمن من النحاس المحمر بنصف من الذهب الكامل العيار.
وهذا من دقائق اسرار الأعداد في سرّ المزان.

[3.4] فصل أنّ الرصاص المكلس إذا تزجر بنشادر المعدنيّ ويطعم به القمر حتى يصير
القمر بريقًا كالرخام بلا زيادة في الوزن بالقدر المحسوس. وهذا هو القمر المشمع في التراكب
وهذا القمر يلقي على النحاس المدبر ويحيله إليه بالقمر الخالص بالحملان بسرّ الميزان. وكذا
الحديد المذاب بملح القلي وكحلّ الإثمد مرارًا إذا دبّر بالزنجار الرصاصيّ مرادًا يصير الحديد
المشمع. وهذا الحديد يصبغ النحاس قمرًا ويقبله إليه بسرّ الميزان. وكذا الحال في الرصاص
والأسرب والنحاس إذا شمع كلّ منها بعد التكليل بالأملح بالزنجار الرصاص وسماه الحكيم
تتكلوشاه بالكافور النحاس إن كان مع النحاس والكافور الحديديّ إن كان مع الحديد وأشار إليه

بالرموز البعيدة والحقّ فيه بلا رمز تدبير كلّ منها بالزنجار الرصاصيّ وقصد به الرصاص
المكلس بنشادر الأجساد وأشار إليه الحكيم بملح القلي المبيض بالحل والعقد مرارًا لكون الجسد
بمياة الأملاح محلولًا بالملح القلي المحلول في اللطافة والأحكام والمحلول من ذهب القوم يسمّى
بالنشادر الجنسيّ. وهو يحلل جميع الأجساد وهذا من جواهر أسرار الميزان في دقائق حكمة
اليونان رحمة الله لمن أخرجها عن خزائن كنوز الحكماء بالدلائل والبرهان في آخر الزمان. وهو
الهاديّ وهو المستعان.

[3.5] فصل أنّ التراكيب الحاصل من هذه الأجساد الخمسة المشمعة ستّة وعشرون نوعًا.
عشرة منها ثنائية وهي فضّة مع رصاص وفضّة مع الحديد وفضّة مع أسرب وفضّة مع نحاس
وحديد مع المشتري وحديد مع الأسرب وحديد مع النحاس ورصاص مع الأسرب ورصاص مع
النحاس وأسرب مع النحاس. وأمّا ثلاثيّة فعشرة أيضًا وهي قمر وحديد مع رصاص وقمر
وحديد مع أسرب وقمر وحديد مع نحاس وقمر ورصاص مع أسرب وقمر ورصاص مع نحاس
وقمر وأسرب مع نحاس وحديد رصاص مع نحاس وحديد أسرب مع نحاس ورصاص أسرب مع
نحاس. وأمّا الرباعيّة فخمسة قمر حديد رصاص مع أسرب وقمر وحديد رصاص مع النحاس
وقمر ورصاص وأسرب مع النحاس وقمر حديد أسرب مع الرصاص والخماسيّة نوعٌ، واحد
والمركّب من الخمسة المشمعة، فيصير الجموع بهذه المفردات الخمسة أحد وثلاثين نوعًا وفي
كلّ نوعٍ أو أوزان كثيرة بحسب حركات الكواكب وأوضاع البروج. وقد أشار إليها أبو الحسن في
مطلع ديوانه، وقد أظهرت مراده في طوابع البدور ومن وصل إلى هذا الكتاب علم بالعلم اليقين

أن هذا الإمام الهمام بين الفضلاء الكرام شمش المعارف وبدر الكمال بأنوار العلوم الباهرة من درجات المشايخ العظام نور الله قبره بأنوار لطفة إلى يوم القرار.

[3.6] فصل أنّ كلّ واحد من الأجساد السبعة يشمع بالزنجار أو زعفران الحديد أو أسرنج

المحمر بالزاج والتراكيب الواقعة بين الأجساد السبعة مائة وعشرون نوعًا وباعتبار أنواع

التسميعات الثلاثة ثلثماية وستون نوعًا وكلّ نوع كدرجة واحدة من أفلاك عالم التراكيب الشمسية

وفي كلّ درجة دقائق وفيها ثوان وفيها ثوانث. هكذا إلى العواشر بحسب أصناف الأوزان. وقد

فصلناه في كتاب زيغ الحكمة من كتب درّة الخواص في أسرار الخواص وفيها ألف كنز من

خزائن خواص الخواص وهذا اكثر فائدة في البرهان و كنز الإختصاص ولحسن منها ترتيبًا في

بيان مراتب أسرار الخواص وليس في هذا المدح حظوظ النفسانية لمن كان خفيًا بين الإخوان

خوفًا عن شرور أبناء الزمان بل أرشاد الطالب القابل إلى طريق الصواب في أقرب الأوقات

طلبًا للثواب من الله الملك الوهاب والله أعلم بالصواب.

[3.7] فصل قال الإمام جابر في كتاب المشتري من الكتب السبعة من كتاب نهاية الطلب إنّ

فائدة الإختلاط والإمتزاج في طلب التراكيب المرتفعة لوقت يكون على ما اقول إنّ المزاج لا

يخلوا من أن يكون أمّا اختلاط الأشياء بعضها إلى بعض، فيكون كاملة لا يحتاج إلى علاج تبة

فقد تمّ حين امتزاجه وأمّا على نحو آخر من الاختلاط أن يختلط، فيكون ناقص يحتاج إلى

علاج حتى يتمّ وتكمل وتبلغ إلى البغية اقول في شرح ذلك إنّ التراكيب على نحوين أحدهما

التراكيب الكائنة من الأشياء القابلة لها بالمزاج التأم الإكسيريّ الحدث عن اختلاط ببعضها

بعض على وجه الكمال بحسب تحرير الأوزان. فقد تمّ بلا إحتياج إلى العلاج أصلًا وهذا من

الأشياء المشمعة ظاهرة. وأمّا من الأشياء، فيمكن بالأوزان المحضوطة الموجبة لهذا المزاج التام. وقد صرح به الشيخ في كتاب الإيضاح من الحمسة مائة وهذا من قبيل الخواص وليس أقرب منه عند مهرة الحكماء وهو الآلة الكبرى لكون في سبك واحد بعد أوزان الأحجار وثانيها التراكيب الكائنة من الأشياء القابلة لها على المزاج الإكسيريّ الغير التام، فيتّم نقصانه بالعلاج كمزاج التراكيب الثاني الذي يتّم بالتساقفي في الحمرة والبياض. وهذا إنّما يكون من الأشياء المدبرة أو المركب منها وأمّا الأشياء المشمعة، فكلّ منها إكسيريّ بمفرده، فالكائن منها باي وزن كان يصير تركيباً بامزاج التام بالا احتياج إلى العلاج لكون أجزاء أكاسيراً تامّة بلا نقصان وحدث النقصان من امتزاج الأكاسير خارج عن طور العقل وقد ثبت خلافه بلإجماع والبرهان. وهذا من دقائق أسرار الميزان.

[3.8] فصل ثمّ قال الاستاد رضي الله عنه وهذا النقصان ينقسم إلى ثلاثة أقسام قسم ناقص يحتاج مراراً من التدبير إلى شيء يسير وقسم متوسط يحتلج من التدبير إلى أكثر من ذلك وقسم زائد يحتاج لنقصانه عن تلك الزيادة إلى شيء كثير من التدبير اقول في شرح كلامه أنّ هذا الفاضل أشار بهذا القول إلى حكمة دقيقة في أسرار التراكيب وهي أنّ الأشياء القابلة لها إذا ركب باي وجه كان يوخد في المركب الأوزان الموجبة؟ المزاج التام بتحرير الأوزان. وإنّما يكون نقصان المركب عن هذا المزاج بزيادة الأجزاء على هذا المقادير التامة وهذه الزيادة أمّا يسيرة أو متوسطة أو زيادة تامة والمركب الناقص بالزيادة اليسير عن قوّة تاتير المركب التام يحتاج إلى شيء يسير لإزالة هذه الزيادة بنضمامه إليه وأمّا إزالة هذه الزيادة بأخراجها عن المركب الممتزج، فتوجب فساد المركب وإن كان هذا جائزاً لمن كان عارفاً بحفظ المزاج بطب الأجساد

ولكن في غاية الأشكال وكذا الحال في سائر الأقسام. وإنما يقال لكلّ منها ناقص لنقصان المقادير الإكسيريّة الموجودة فيه عن الزيادة الموجودة فيه لكونها زائدة عليها كزيادة الجزء الخامس في الحساب. وهذا معنى قول الشيخ وقتم زائد يحتاج لنقصانه عن تلك الزيادة إلى شيء كثير من التدبير وإنما اعتبر النقصان بالوجوه المذكورة لكون حالّ الزيادة في الأكثر على هذه الأقسام المذكورة ولكون الغريب إلى اليسير في حكمة والقريب إلى المتوسط أو الزيادة من القدام أو الفوق في حكمها في الاعتبار المزاجيّ عند الحكماء وإنما اعتبرنا لنقصان بالنسبة إلى تلك الزيادة لكون معرفتها متوقفة؟ على العلم بالمقادير الموجبة للمزاج التام. وهي الناقص الموجود في المركّب الخارج بالجزء الزائد عن هذا المزاج التام، لإفهم ولا تغفل عن هذه الدقائق، فإنّها جواهر أسرار الميزان.

[3.9] فصل ثمّ قال الشيخ رضي الله عنه، فهذا على إنّ القياس لا يخلوا أن يكون في الأجساد الذائبة خاصة من غير دخول شيء عليها، فاعلم بعد ذلك إنّ الصنعويين والمطّقيين يسمون هذه السبعة الذائبة التي هي الذهب والفضّة والنحاس والرصاصات والحديد والحرّ الأب والأم. وهذا يسمية الصنعويين وأما المنطقون فيقولون القاعدة والموضوع وحامل فاعرف ذلك أقول في شرح ذلك أن قوله فهذا إشارة إلى المزاج المذكور والقاء للتفريق وقوله على أن القياس لا يخلوا من أن يكون في الأجساد الذائبة خاصّة من غير دخول شيء عليها خبر للمبتدا وهو هذا الضمير في أن يكون راجع إلى المزاج المشار إليه بهذا فالمعنى فيه أن يقال ان كانت التراكيب المرتفعة للوقت على ما أقول أن المزاج أمّا تام غير محتاج إلى علاج وأمّا ناقص يتمّ أنواعه الثلاثة بأنواع العلاج، فهذا المزاج على أن القياس لا يخلوا من أن يكون هذا المزاج في الأجساد

الذائبة خاصّةً من غير دخول شيء عليها من الأوية غير الأجساد. ومراد الشيخ بما ذكره بيان عدم خلو القياس الحكمي من كون المزاج المذكور في الأجساد الذائبة خاصة من غيره دخول شيء عليها لكون غير الأجساد محرقة متلاشية قبل ذوب الأجساد فضلًا عن التتميم والإمتزاج ولذا عبر غير الأجساد بالشيء لأنّه يطلق على المعدوم لغة وإصطلاحًا وأشار بقوله على أن القياس لا يخلو إلى أن التراكيب الكائنة من الأجساد الذائبة خاصة من غير دخول شيء عليها لكون الداخل في المزاج من الأدوية المشمعة الخلاصة الموجودة فيها من جنس الأجساد. وأمّا فيها من غيرها، فلتتفند هذه الخلاصة كالبوارق فيفصل عنها بعد امتزاجها بالأجساد، فيكون نفس المزاج فيها خاصّة منها من غير دخول شيء عليها غير الأجساد في تكون المزاج وأشار أيضًا بالقول المذكور إلى أن التراكيب الصحيحة لا يكون من غير الأجساد لكون المزاج من غيرها خلاف القياس، فافهم ولا تغفل عن هذه الإشارات فإنّ الفاضل الجلديّ قد غفل عنها فقال في شرح هذا القول ثمّ انتقل ولم يتمّ الكلام لغرض له في ذلك ويقترضى كلامه نتمه يمكن من القول فيه وتمامه بان نقول كذلك وأمّا أن يكون القياس في الأجساد الذائبة مع دخول شيء عليها ثمّ قال في البرهان في فصل آخر بعد هذا الشرح وأمّا ما سكت عنه الأستاذ من أمر التراكيب التي ترتفع الوقت والساعة من الأجساد الذائبة مع داخل عليها، فمعلوم وقد عرفت ان الأستاذ ليس يساكت عنه وكلامه على الإشارات الحكمي تام كامل في غاية الكمال على وجه لا يصل إليه أكثر الفضلاء بعد الفكر التام بالشهور وأيام. والله يهدي من يشاء إلى صراط مستقيم وهو نعم النصير والحمد لله على نعمائه إلى يوم الدين.

[3.10] فصل أما قول الأستاذ واعلم بعد ذلك أنّ الصنعويّين يسمون هذا الأجساد السبعة الذا

ثية؟ التي هي الذهب والفضة والنحاس والحديد والرصاص والحارالأب والأم. هذا تسمية

الصنعويّين فلو؟ إشارة إلى المزاج المذكور أنّما يكون في الأجساد من الذكر والأنثى فأنّ

الحاصل منهما مولود الحكمة. وفي كلّ منها طبع الذكر والأنثى بالنسبة إلى سائر الأجساد.

فأنّ الذهب بالحرلرة ذكر بالنسبة إلى الأجساد الباردة وبالرطوبة أنثى بالنسبة إلى الأجساد

اليابسة. والحديد ذكر بالحرارة بالنسبة إلى الأسرب والفضة والرصاص أنثى بالبرودة بالنسبة

الحار والذهب والنحاس وأمّا النحاس فذكر بالحرارة واليبوسة وأنثى بما فيه رطوبة دهنه يربط بها

الأسرب والحديد بحيث لا يقبل كلّ منها بهذا الرطوبة المدّ والتطريق والأسرب باليبوسة ذكر

بالنسبة إلى رطوبة الرصاص. فيصعب اطلاق الأب والأم على كلّ واحد من الأجساد بالإعتبار

ولذا اختاروا من الثنائي منها أحد وعشرين قرانا وفي كلّ قرابٍ أحد الجسدين أب والآخرام

والحاصل منهما مولود الحكماء للحرارة أو للبياض. والمراد بالصنعويّين العاملون بصناعة

التراكب والميزان وما ذكر الأستاذ على اطلاقه اشارة إلى عرفهم العام. وأمّا في عرفهم الخاص

فالذكر النحاس والحار والأسرب والأنثى الفضة والرصاص والذهب الخنثى لما فيه تارة فعل

الذكر وتارة فعل الأنثى. وأمّا الحديد فيقال له الغلام والعبد والجارية والخادم والوسخ؟. وكلّ

شيء مضاف لأنّه عندهم مولود متولّد. وقال الحمادي الأسرب ابو القالعي والفضة أم والإبن

المشتري والأم الفضة على الاطلاق. وقال جابر في الخمسة الفصول الأم الأسرب وهو كثير

الألوان لأنّه يكون اسفيداجا وهو أبيض، ومرتكا وهو أصفر، ويسير قونيا وهو أحمر. وقال في

كتاب القلعي أنّ الأشياء الحار كلّها أب والأشياء الباردة كلّها أم. والأشياء اليابسة تضاف إلى

الأب والأشياء الرطوبة تضاف إلى الأم. وهذا القول قريب عرفهم العام.

[3.11] فصل أمّا قوله وأمّا المنطقيّون فيقولون القاعدة والموضوع والحامل فاعرف ذلك فمراه بالمنطقيّون العارفون بالقوانين الحكمة. فإنّ الخواص عندهم القاعدة والأصول. ويطلقون القاعدة على الأجساد لما فيها خواص الأكاسير ويطلقون عليها الموضوع لقبولها المحمول عليها من جنسها ويطلقون عليها الحامل لقبولها الألوان بعد المزاج. وفي قول الأستاذ اشارة إلى أنّ الأجساد بعضها يصبغ بالخاصية وبعضها قابل لهذا الصبغ وبعضها يلون الجسد المصبوغ في غاية الكمال بسرّ الميزان. وفيه اشارة أيضا إلى أنّ الأصل في تراكب القاعدة وهي ما يؤثر بالخاصة ولا بدّ لها ممّا يقبلها المزاج عند التراكب حتى يكونا متحدين كاتحاد الموضوع بالمحلول بيان ولا بدّ لهذا الجوهر ممّا يكتسب الألوان منه. وهو حامل للأصباغ عند الالتقاء. فإنّ الصابغ يحتاج إلى الوقاية حتى لا يحترق بالنار وهما محتاجان في تأثيرهما إلى قابل الأصبغ لفيضان الصور إلى المستعد من المبدء الفيّاض. ولذا كانت لوازم القاء وشروطه من جواهر أسرار لميزان. وهذا نهاية التعليم والإرشاد من كلام هذا الأستاذ نور الله قبره بأنوار لطيفة إلى يوم الميعاد.

[3.12] فصل أنّ التراكب الكائنة من الأجساد الذائبة مع دخول شيء عليها إنّما يكون بعد تكليس الأجساد بالأرواح والأنفاس فأنّها بالتكليس تصير كالأرواح في الرقة واللطافة. فيكون غائصة بالجسدانية ومنبسطة باللطافة على الأجساد ولا بدّ بعد التكليس من الأشياء المشمعة المبيضة في الأجساد القابلة للبياض. ومن الأشياء المحمرة في الأجساد القابلة للحمرة لأنّ التشميع فيها لا حالة الجسدانية إلى الادوية الصابغة فيها الأزيادة القوّة الصابغة حتى يكون القليل منبسطة في الكثير بالروحانية وصابغا له بالقوّة الزائدة. وهذه الأشياء البيضة الذئبق

المصعد المحلول والطلق المحلول والعلم المحلول والرهج المدبّر والمرتك الميّض والإسفيداج
المحلول بأحد الأدهان المشمعة كدهن العقاب ودهن الطرطر ودهن النياض البيض ودهن
الشعر ودهن الكبريت المبيّض. وأمّا الأشياء المحمرة فالزجاج والزنجار والزنجفر والشادنج وزعفران
الحديد والكبريت والشبّ الاحمر ولبن العزراء والنطرون الاحمر, والعقاب المحمر بأحد الأدهان
المحمرة كدهن الشعر ودهن العقاب ودهن صفرة البيض ودهن الكبريت ودهن الزجاج ودهن
المرقشيساء. وهذه الأشياء لتشميع الأجساد ويتم مزاجها ما فيها من الأجساد المحلولة بالإستحالة
إليها عند التشميع بقوة النار والاحسن فيه ان يؤخذ لبن الغدلاء المغسول بتكرير التقطيرات مع
ربعه الزنجار ونصفه الزعفران بعد كونهما محلولين بمياة الأملاح. ويشمع هذه المجموع بماء
الشعر ودهنه حتى يكون دهنا جاريا. وهذا الدهن يشمع الأجساد المكّسة والزنجفر الثابت
والزنجار وزعفران الحديد. وهو في التراكم كالماء الالهى في الإكسير. وليس له نظير الاماء
المستقطر من الشعر والزجاج وصفرة البيض والكبريت والعقاب. وهما من جواهر الأسرار الميزان.
ولا يمكن الكشف أكثر من هذا القدر ولو كان حلالا في جميع الأديان.

الباب الرابع

في العقود الميزانية وهي منقسمة إلى الجوانية والبرانية. وأمّا الجوانية فهي العبد العقود بروايح
الأجساد في معدن الحكمة بحرارة الدخان النار المنفصل عن كياريت الأجساد. فأنّ الكياريت
الكامنة في الأجساد في مزاج الإكسير في العقد والاقلاب الآ انّ الجسدانية مانعة لا نبساط هذه
الكياريت فيمايلل فيها بالنوب والاختلاط وأمّا إذا كانت الأجساد مكّسة أو برادة رفيعة أو ذائبة
فيخرج منها لطيف الكبارت بطريق الدخان فينبسط في العبدان كان في مقابلة ويؤثر فيه بالقوة

الإكسيريّة فيعقده بأقلابه إلى جسد يخرج منه هذا الدخان اللطيف لكون قوّة الجسد فيه كالخمير .

ولهذا البرهان قال أرباب المعادن أنّ ذهب القوم من أحد هذه الأجساد لمّا فيه الغوص

والانبساط.

نمت وبالخير عمّت.

4.3. Tercüme

TAŞLARIN BİLİNMESİNDE SIRLARIN CEVHERLERİ

Müellif-i Cedîd

Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla

Hamd Melik, Kuddus ve Selam olan Allah(c.c)'a, salâvat mahlukâtın efendisi olan efendimiz Muhammed(s.a.v)'e, onun ailesi ve ashab-ı kiramınadır.

(Besmele, hamdale ve salvaleden) sonra, muhakkak ki ben arifler denizinden latif olan bilgi incilerini çıkardım ve sayfalar hazinesinin mücevher ipine dizdim ve onları “Taşların Bilinmesinde Sırların Cevherleri” isimli bu kitapta Melik ve Vehhab olan ve doğru yola ileten Allah'ın yardımı ile fasıllar ve bâblar halinde düzenledim.

Birinci Bâb: Mizanî taşlar hakkındadır. Bu taşlar ruhlar(uçucu maddeler), nefisler, cisimler ve cesetler(metaller)⁹⁷ olarak kısımlara ayrılmıştır.

- Ruhlar; civa, nişadır⁹⁸ ve kâfurdur. Onlardan her biri ateşten kaçır, onlara metallerin eriyiği denmiştir.

- Nefisler; onlar rahç⁹⁹, zırnık¹⁰⁰ ve kükürttür, bunlar ruhlar ve metallerle karışıkır.

---

⁹⁷ Tercümenin tamamında kelimesi yerine metal kelimesi kullanılmıştır.

⁹⁸ Nişadır: NH₄Cl, Amonyum klorür, Bkz. Feza Günergün, **14.- 17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğında Kullanılan Anorganik İlaçlar**, İstanbul, y.y., 1986, s.23

⁹⁹ Rahç sözlüklerdeki ilk anlamıyla “toz” demek olup, metin içinde bu anlamının kullanılmadığı düşünölmektedir. Buna göre rahç kelimesi eski metinlerdeki madde tasnifine de bakıldığında Arapça'da bir terkip olarak kullanılan ve Batı dillerine Realgar olarak geçen rahç el-gâr (رهج الغار) tamlamasının kısaltılmış hali gibi görünmektedir. Realgar ise kırmızı zırnık yani arsenik bisülfüre denk gelmektedir. Çevirinin tamamında rahç kelimesi bu anlamda düşünölmelidir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Tekmilet el-Meacem el-Arabiyye ve ayrıca bkz. R. Dozy, Supplement aux Dictionnaires Arabes)

¹⁰⁰ Ak zırnık için “sıçanotu, As₂O₃” ve kızıl/ kırmızı zırnık için arsenik bisülfür, zırnık-ı ahmer As₂S₂ denilmiştir. Bkz. Günergün, **a.g.e.**, s. 35-36. Rahç kırmızı zırnık anlamında kullanılırken, yalnızca zırnığın beyaz zırnık için kullanıldığı düşünölebilir.

- Cisimler; tuz, zaç, şab¹⁰¹, billur, cam, mika, sönmemiş kireç, kabuk kireci, kül, tuğla(kil), sedef, mercan, inci, akik ve ceset¹⁰²tir. Bunlardan her biri metallere çözüdür ve asla onlara karışmaz.

- Metallere gelince; onlar ya altın, gümüş, bakır, demir, harsinî¹⁰³, kurşun ve kalay gibi dövülebilirdirler ya da kalimiya¹⁰⁴, markaşisa¹⁰⁵, tutya¹⁰⁶, mıknaşıs, dahneç¹⁰⁷, lazverd¹⁰⁸, şadınç¹⁰⁹, ismit(antimon), firuzaç¹¹⁰, magnezya, rushukhtac¹¹¹, martak¹¹², usrunc¹¹³, marazî tutya¹¹⁴, isfıdaç¹¹⁵, mürdesenk¹¹⁶, madeni utarid(ki o halk arasında

¹⁰¹ Yaygın anlamından $KAl(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$ formülüne sahip bileşik, genel anlamda ise çift tuz grubuna giren bileşiklerin tamamı.

¹⁰² Metal anlamına gelen ceset kelimesinden farklı olmalıdır.

¹⁰³ Cabir de metalleri (7 metali), altın, gümüş, kurşun, kalay, bakır, demir ve harsinî olarak sayar. Harsinînin kesin içeriği tam olarak bilinmemekle beraber ‘Çin demiri’ anlamına gelmektedir ve eski Çin’de ayna gibi parlak yüzeyler elde etmek için kullanılan bir madde olmalıdır. Bkz. Holmyard, **a.g.e.**, s.80.

¹⁰⁴ İbn Sina kalimiyayı, kalimiyau’z zeheb ve kalimiya-i fidda olarak ikiye ayırmış, birincisinin elde edilebilecek en kaliteli altın tozu, ikincisinin de gümüş tozu olduğunu ve genel anlamda kalıplama ve tütsü yaparken kullanılan artığa kalimiya adının verildiğini söylemiştir. Bkz. İbn Sina, **el-Kanun fi’t Tıbb**, Çev. Esin Kahya, İkinci Kitap, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009, s. 530.

¹⁰⁵ Demir Sülfür, İbn Sina’ya göre o göze yararlı ve çok dövüldüğünde özelliğini kaybeden bir taştır. Bkz. İbn Sina, **a.g.e.**, s.394

¹⁰⁶ ZnO. Günergün bu maddenin eski tedavi kitaplarında “tutya” adı altında geçen bileşik çinko metali olmayıp az çok diğer metal oksitlerini de taşıyan ham çinko oksit olduğunu ve tutya kelimesinin farsça “dudiyā” (duman) kelimesinden türediğinin tahmin edildiğini aktarmaktadır. Bkz. Günergün, **a.g.e.**, s.40.

¹⁰⁷ İbn Baytar bu taşın zebercet renginde (yeşil) olduğunu ve bakır madeninde bulunduğunu belirtir. Ayrıca madeninde alaca, tavusî ve soluk renklerle de karışmış haldedir. Bkz. İbn Baytar, **el-Cami’ Limüfredât el-Edeviyye ve’l Ağziyye**, (Çevrimiçi): <http://www.alwaraq.net/Core/SearchServlet/searchall>, ayrıca Ahmad al-Hassan bu maddenin açıkça yeşil malahit minerali; bazik bakır karbonat olduğunu belirtir. Al-Hassan, **a.g.e.**, s.24

¹⁰⁸ Lapis lazuli, laciverttaşı

¹⁰⁹ İbn Sina bunun kan taşı veya kantaşı özelliğinde bir taş olduğunu belirtir. Bkz. İbn Sina, **a.g.e.**, s.232, 289

¹¹⁰ Turkuaz, firuze taşı

¹¹¹ Bu adla geçen maddeler elde yöntemelerine göre genelde bakır oksit veya bakır sülfür yapısında bileşiklerdir. Günergün, **a.g.e.**, s. 38.

¹¹² Farsça’da Mürdesenk olarak geçer, Kurşun Oksit, PbO

¹¹³ İbn Sina bu maddeyi beyaz kurşunun yandığı zaman aldığı hal olarak belirtmiştir. İbn Sina, **a.g.e.**, s.64-65

¹¹⁴ Tutyanın marazi çeşidi Birunî’nin aktardığına göre eski borulardan, ev gibi bir ocağa özel bir cins kül koyulup bir ateş vasıtasıyla ısıtılarak yapılır. Bkz. Ebu Reyhan el-Birunî, **Kitabu’s Saydana fi’t Tıbb**, Çev. Esin Kahya, Ankara Kültür ve Turizm Başkanlığı, 2011, s.143.

¹¹⁵ Bazik kurşun karbonat, $2PbCO_3Pb(OH)_2$ Günergün, **a.g.e.**, s.33

¹¹⁶ Doğal kurşun oksit, PbO, TDK Güncel Türkçe Sözlük.

tutya ve devş¹¹⁷ ruhu diye adlandırılır), pas, demir cürufu, nuhas tûbalı(bakır döküntüsü) ve zaferan-ı hadid¹¹⁸ gibi kireçleştirilebilirler.¹¹⁹ Bronza, dallanmış çeşitler(türemişler) ve isfendire gelince; zincifr¹²⁰in ruh ve nefislerden mürekkep bir cevher olması gibi, (onlar da) birleşik metallerin kameridir(dolunaydır). Deva-ul Şa't da benzer şekilde ruh ve cisimden mürekkeptir ve bu ikisi(ruh ve cisim) civa ve baruttur.¹²¹ Bu şeyler çarşıda satılmaktadır ve onların bilinmesinden malum şekilde işlenmesine kadar bir filozofa ihtiyaç yoktur ve bu yüzden filozoflar bu şeyleri mizanî akakirlerden saymışlardır.

[Fasıl 1.1] Altın, gümüş, bakır, demir, kurşun, kasdir¹²², harsini ve diğer akakirlerin mizan işleminin esasları hakkında ve bu esasların hizmetinde olan diğer akakirler hakkındaki fasıl.

Muhakkak ki, cisimler, nefisler ve ruhlarda civanın haricindekiler metallere dönüşemezler ki onlardan dökümcülerin ateşinde yalnızca vezinlerin serbest bırakılmasıyla altın ve gümüşün oluşması nasıl mümkün olsun? Cıvaya gelince, o iksire özgü (bir maddede) veya ateşe dayanıklı metalimsi bir maddede pıhtılaşmadığı sürece ateşe dayanıklı değildir.

Ve esasların ilki iksirin hükmü; ikincisi ise metallerin cinsi hakkındadır. Civa onlara dönüşür ancak cisimlerden ve nefislerden öncedir.

Kireçleşmiş metallere gelince onların özleri çıktığında(ele geçirildiğinde) bu özler dövülmüş metallerin özleridir ancak onlar pislik ve kirlere temizlenmişlerdir. Bu metaller için denildi ki işler ve özelliklerde indirgeme¹²³ nefislerin hükmündedir. Ve

¹¹⁷ Devş Holmyard'a göre demir oksididir. Holmyard, **a.g.e.**, s. 91.

¹¹⁸ Zaferan-ı hadid: hidrate demir-III-oksit, demir pası, zaferan-ı müfettih hadid, (Lat.) Rubigo Ferri, Bkz. Feza Günergün, **a.g.e.**, s. 46.

¹¹⁹ Çevirinin tamamında pek çok kez geçecek olan kireçleştirme şeklinde çevrilmiş teklis kelimesi "Cisimleri yakarak onları kireç gibi dövülmeye elverişli hale getirmeye" işlemine denmektedir. Günergün, **a.g.e.**, s.24

¹²⁰ Zincifre, Cinnabar, Civa Sülfür, HgS

¹²¹ Bu tariflere uyabilecek olan Cıva(II) fülminat veya Hg(CNO)₂ primer bir patlayıcıdır.

¹²² القصدیر Kalay parçası, lehim, teneke (yazar bu sefer *ecsad-ı seb'a (yedi metal)* sayılırken kalay yerine kasdir kullanılmıştır.

¹²³ Metnin geri kalan kısımlarına yükseltmeye verilen "maddenin damıtma kabının üstünde toplanması" anlamına bakarak buradaki indirgemeye "maddenin damıtma kabının altında toplanması" anlamının verilebileceği düşünülmektedir.

onlardan filozofların madeninde ışıltılı parlak iki şey¹²⁴den birinin oluşması mümkün değildir.

[Fasıl 1.2] Kükürt ve zaçta bakırlık; toz ve zırnıkta kurşunluk olması hakkındadır. Bunlardan her biri zırnık ile karıştığında keskin sular¹²⁵ ile çözme işlemi ve kirleri giderici ve yumuşatıcı yağlar ile kavurmak gibi özel işlemler tertip edilir. Böylece ondan tinkar bevâriki yardımını ile dövülmüş, erimiş metal çıkar. Ve ondan kırmızı olanı gümüşü boyar ve altın ile karışır ve beyaz olan bakırı boyar ve gümüş ile karışır. Buna delili ise şudur; kükürt kendi miktarı kadar cıva ile öğütülüp bir şişeye koyulduğunda ve bu şişe kül ile karışık ateşe gömüldüğünde ve bu karışım barutla sarıldığında^{126 127} ondan son derece saf kırmızı bakır çıkar. Ve bu bakır, kireçleşmiş şeylerin ömrünü uzatan ve onları yanmaktan koruyan, cıva vasıtasıyla çıkan kükürdün özüdür. Ve kurşunluğun zırnıktan natron¹²⁸, kireç ve yumurta sarısı ile indirgenmesine/ayrılmasına gelince, onları indirme aletine koyduktan sonra ki bunu pek çok cahiller yaparlar ancak o cahiller onun metalini karıştırdıktan sonra cıva ile çıkarmaktan gafildirler. Bunda gömülmesini, yağ ile kavrulmasını ve tinkar¹²⁹ ve burak¹³⁰ ile ayrılmasını beklemekten dolayı zorluklar vardır.

---

¹²⁴ Altın ve gümüş ikilisini anlatmak için kullanılan bir kelime: النيران

¹²⁵ Keskin su için süblimenin (Cıva-II-Klorür) sudaki çözeltisi denmiştir. Süblime içinse “kolay uçucu olup yinelemeli süblimleştirme ile güzel beyaz kristaller halinde elde edilebilir, buharı ve kendisi korkunç zehirli olduğundan bu sırada ağız, burun delikleri ve gözler bal sürülerek korunmalıdır” denmektedir. Bkz. Tez, a.g.e., s. 103.

¹²⁶ Burada kullanılan Arapça kelime رجم bir şeyi sarmak, esirgemek anlamlarında alınabileceği gibi direkt olarak rahim kelimesine atıfla da kullanıldığında simya için önemli bir anlam taşımış olur zira mineraller, cevher ve metaller simyacılar göre eril ve dişil özellikler taşımaktaydı. Toprak ve bilhassa maden ocakları ise bir “ana rahmi” sayılıyordu. Orada cevherler “embriyo” halinde günden güne gelişiyor ve olgunlaşıyorlardı. Bkz. Tez, a.g.e., s. 171.

¹²⁷ Fazıl Ali Bey de dişil ve eril ilkeler prensibini benimsemiş ve fasıl 3.10’dan itibaren bunlara değinmiştir.

¹²⁸ Natron’un barud yahut güherçile adlarıyla da anılan KNO₃ olduğu düşünülmektedir. Bkz. Ahmad Y. Al-Hassan, “Potassium Nitrate in Arabic and Latin Sources”, in **Studies in al-Kimya**, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 2009, s. 235.

¹²⁹ Razi’nin verdiği bilgiye göre tinkarın hazırlanışı şu şekildedir: “Temizlemiş olduğun beyaz soda tuzunu, natron ve buraki al, Andaranî tuzu (bkz.dipnot 114), üre tuzu ve nişadırı da. Her birinden bir ölçü kadar. Hepsini kendi miktarlarınca inek ve manda sütü içinde toz haline getir. Sonra bunları yağları akıncaya kadar kırk gün güneş altında bırak, Allah’ın izniyle kaya kristalleri gibi parlayacaklardır.” Bkz. Razî, **Kitab al-Asrar**, İngilizceye Çev. Gail Marlow Taylor, Almanya, y.y., 2011, s.11.

¹³⁰ Günergun’un aktardığına göre, Arap yazarlar tarafından “burak” olarak adlandırılan madde Leclerc’e göre karbonatça zengin sodyum tuzları olabilir. Berthelot ise burak’ı sodyum karbonat

[Fasıl 1.3] Zac, şap, nişadır, barut, zincar¹³¹, deva'ul şa't, alkali, natrun, kabuk kireci, kireç ve külün, kendisiyle metallerin çözüldüğü keskin suyun esaslarından olması hakkındaki fasıl. Alkali, burak, tinkar, natron, barud, nişadır, mertek, cam, Andaranî tuzu¹³², deva'ul şa't, boynuz(kemikleri), köpek yavrusu, reçine, zift, katran, iç yağı, şarap sirkesi, pekmez, sarımsak, bal, balmumu, yumurta sarısı yağı, Hindistan eriği¹³³, yumurta kabuğu ve kireç metallerin kendisiyle eridiği şeylerdir ve hepsi döküm ilmi için gereklidir. Ve bu mizan ilminin yüce esasıdır.

Aynı şekilde zaç, şap, tuz, nişadır, zincar, tartir¹³⁴, sadunç, rusuktac, barut, kireç, zincifr ve laciverd parlatma ilminin usulündendir ve bunlar da mizan ilminin esaslarındandır.

Aynı şekilde kül, kireç, yanmış kemikler, mürdesenk, siyah kurşun, demir tozu, cam, bozulmuş yumurta, alkali, burak, tinkar, rubas¹³⁵ ilminin usullerindedir. Yağ da mizan ilmindedir.

Yine aynı şekilde kireç, şap, nişadır, zaç, zincar, zincifr, sadınç, rusuktaç, akreb, barut, deva'ul şa't, tuz, ayırıcı su¹³⁶, baruttan ve şaptan damıtılmış olanlar ta'lik¹³⁷ ve halas¹³⁸ ilminin usullerindedir. Ve bu da mizan ilminin bir esasıdır.

Aynı şekilde yağ, Hint yağı, keten tohumu, bal, zift, katran, reçine, tuz, şarap sirkesi, pekmez, çözücü keskin su, igab (kartal) çözeltisi^{139 140}, kireçleştirme ile arındırma ve

---

olarak kabul eder. Bir başka araştırmacı Levey ise burakın başlıca sodyum ve potasyum karbonatlardan oluşan tabii bir mineral karışımı olduğu gibi sodyum tetra borat veya potasyum nitrat (güherçile) de olabileceğini belirtmektedir. Aktaran; Günergun, **a.g.e.**, s.20

¹³¹ Birunî'nin aktardığına göre Dioscorides zincarı Kıbrıs'tan getirilen ve bakır cevherinden üretilen bir ürün olarak niteler ve bu madde güçlü sirkeler içeren bir kap içine bakır levhalar asılarak yapılır. Bkz., **a.g.e.**, s.393.

¹³² Bu tuzun Hacı Bektaş tuzu veya Milh-i tabarzet adı ile de anılan bir kaya tuzu olduğu belirtilmektedir. Türkiye'de Konya civarında bulunabilen bir tuzdur. Günergun, **a.g.e.**, s.19.

¹³³ Piper cubeba.

¹³⁴ Şarap tortusu, Günergun, **a.g.e.**, s.22.

¹³⁵ Rubas, gümüşün veya altının kalitesini kontrol etme işlemidir.

¹³⁶ İndikatör türevinden, renk değişimine duyarlı bir madde olduğu düşünülmektedir.

¹³⁷ Pek çok yerde geçecek olan ta'lik kelimesi bileşimi –çoğu zaman- fırınlayarak stabil bir *akd* haline getirme işlemidir.

¹³⁸ Kurtarma anlamına gelen halas kelimesi, maddeyi safsızlıklarından kurtarma anlamına gelmektedir.

özü/kalbi çözme ve söndürme ilminin usullerindedir. Ve bu da mizan ilminin yüce esaslarındandır.

[Fasıl 1.4] Metallerin rayihasıyla pıhtılaşmış cıva hakkındaki fasıl. Cıva yağlar ve tuzlarla katılaştığı zaman havas ve fiillerde pıhtılaşan cıva nerede kalır? O ancak metallerin temizi ve incesidir. Ve bunun için usrup, bakır, bronz ve demir rayihasıyla pıhtılaşmış zincifir demirdir, kurşun rayihasıyla olan kurşundur. Bu beş çeşitten her pıhtılaşmanın havasları vardır. Fiiller ise metallerde bulunmaz. Bu pıhtılaşmanın mumlaşması hızlı olduğu için mizandan iksirliğe daha yakındır. Pıhtılaşmış utarid¹⁴¹e gelince madeninde iksir halindedir. Bu utaridin rayihası ile pıhtılaşmış cıva üzerine iksir atılmış cıva hükmündedir.

Kim onu eritip kalıba dökmeyi başarır, asla bir kimsenin aklına gelmeyen şeye ulaşır. Bu ilahi sırlardandır, bilgelere her hangi biri bunun hakkında konuşmaz.

Fasıl [1.5] Tutya boyasıyla boyanmış şap hakkındaki fasıl, ki o renkte ve mihenk taşında¹⁴² altına yakındır, bununla birlikte ağırlık yönünden ondan uzaktır. Kolay erir, mizaçlar/karışımlar onun için bozucu etki yaparlar ancak bu metal, aynı altın gibi, kükürtle yanmaz ve zincarlaşmaz ve cila ile altın gibi pırıl pırıl parlar. Her kim onun boyasının sabitlenmesine (kalıcı olmasına), cesedini dengelemeye, erimesini yavaşlatmaya, karışımı altınla ıslah etmeye güç yetirirse muhakkak ki o bilgelere hazinelerinden birine ulaşmıştır. Ama bakır ve kurşun ile işlem yaptığında demir onunla hemen erir ve kolay erir hale dönüşür ve cıva rayihası ile kurşun ve madenî bakır arasındaki bir şey halinde katılır ki bu şey nitelik ve davranışında harsiniye bedeldir. Ve onda ilahi sırlardan bir sır vardır. Bu metal madeninde kurşun ile karışık bakırdır. Bu maddeden Frenk illerinde ve Macaristan'ın uzak beldelerinde oldukça fazla bulunur. Ben pek çok fazıl kimselerden harsininin utaride mensup olduğunu

---

¹³⁹ Bir remz olduğu açık olan igab/kartal terimi hem renk hem uçuculuğu göstermek için seçilmiş olup 17.yy'ın sonuna kadar aquila coeletis (gök kartalı) ve aquila alba (beyaz kartal) terimleri sırasıyla sal amonyak (nişadır, NH₄Cl) ve kalomel Hg₂Cl₂) gibi uçucu süblimleşebilir katı maddeleri göstermede kullanılmıştır. Bkz. Tez, **a.g.e.**, s. 145.

¹⁴⁰ İgab kelimesi için çevirinin devamında doğrudan *kartal* kelimesi kullanılacaktır.

¹⁴¹ Merkür gezegeni anlamında; eski kimyacılar göre gezegenler/metaller arasında önemli bir ilişki vardı.

¹⁴² Karışımlarda altının varlığını ve miktarını tespit etmek için kullanılan bir taş.

işittim (bununla beraber) işler onların sandıkları gibi değildir, muhakkak ki o demir gibi ermesi yavaş bir metaldir; ateşin şiddeti ile erimez. Fasıl şöyle bitirilmiştir; vezinlerin karışımlarından olanlar için işler ve nitelikler vardır ki bunlar ilerideki açıklamalarımızda gelecek yüce Allah'ın izniyle.

Fasıl [1.6] Yedi maden hakkındaki fasıl, bizde mevcut olan unsur yapıları basit maddeler gibi, suretleri¹⁴³ mizaçlarına (karışımlarına) bağlı olduğu için, bazıları bazısına dönüşür. Dövülebilir olan metallere her biri tam yerinde olan (doğru) bir miktar üzere, kendilerine has bir dengeyle birleşen dumansı kükürt ve buharlı cıvadan oluşmuştur. Bu metalik maddeler erime, uzama ve dövülebilme kabiliyetine sahiptir.¹⁴⁴ Bu metallere kendilerine has bir denge üzerinde birleşmişlerdir. Onların bağlı oldukları farklı mizaçların(karışımların) suretleri konusunda farklılaşmaları durumunda, içerikleri de farklı olur. *Çünkü madensel hararet, karışımda var olan unsurları kendine has bir denge ile fiil(etken olmak) ve infial(edilgen olmak) için harekete geçirir. Onların¹⁴⁵ bazısının hükümleri dışsal sebeplerle baskın gelir ve bu karışım baskın olan unsurun niteliği üzere bir araya gelir ve karışımındaki bu nitelik ile kendisi için uygun olan özel sureti almaya hazır hale gelir ve mebde'ul feyyaz¹⁴⁶ olanın taşması ile bu suret üzere bir araya gelir¹⁴⁷.* Bu bir araya geliş başka bir etken sebebiyle bir nitelikten çıkıp başka bir niteliğe girdiği zaman, (madde) başka bir surete hazır olur ve mebde'ul feyyaz'da cimrilik bulunmaması sebebi ile bu (sefer) bu surete dolar.

İşte bu dönüşüm ve başkalaşımın sırrıdır ve bunu mizan ilmi erbabından kimse konuşmaz, (öyleyse) benim bu kitabımdan gafil kalma. Muhakkak ki bu kitabım sırların cevherlerinden bir hazinedir, hem öyle bir hazine ki ona İmam Cabir gibi, Fazıl Cildekî gibi ve onlardan başka eski filozofların meşhurlarından olan bilgilerden ve fazıllardan çoğu ulaşamadı.

---

¹⁴³ Formları.

¹⁴⁴ Modern kimyaya göre madenler, eriyebilir, dövülerek ve çekilerek tel ve levha haline getirilebilir.

¹⁴⁵ Karışımda var olan unsurların

¹⁴⁶ Tüm feyzin/bolluğun kaynağı, Allah (c.c), Sudûr teorisine gönderme olduğu düşünülmektedir.

¹⁴⁷ Aslen “pıhtılaşır” : انعقد

Fasıl [1.7] Yedi metalden her biri için özel bir suret olması hakkındaki fasıl, bu öyle bir surettir ki madde başka suretlerden bu suret ile ayırt edilir ve madde için bu suretten başka bir oluşum/örnek/hal yoktur. Bu bütün basit yapıllı maddelerde bu şekildedir. Ve her unsur kendisiyle diğer bir suretten ayırt edilebilir olduğu suret ile somutlaşmıştır ve onun fertleri için unsuruna bağlı olan bu suretten başka bir somutlaşma yoktur. Bunun için suyun unsuru fertlerinin damlaların adedi kadar çok olmasıyla beraber bunların kendi içlerinde (ayrı ayrı) somutlaşmaları olmadığı için birleşmelerinden sonra tekrar ayrılmadıkları sürece¹⁴⁸ tek bir oluşum sayılırlar ve diğer unsurlar da aynen böyledir. Bunun için fertlerin çokluğuna rağmen beldelerde ve çarşılarda dört unsura ve yedi metale eşhas-ı erbaa(dört şahıs/dört somut cisim) denir. Eğer onlardan her bir fert bağımsız bir somutlaşma ile somutlaşmış olursa, gümüş ve atından veya bunların dışındaki diğer şeylerden, bir araya gelmiş olan iki unsur ayırma aleti ile ayrılır; altının gümüşten ta'lik ve halas ile ayrılması gibi. Bu mana *Mükteseb*¹⁴⁹ sahibinin sözüdür: “*Muhakkak ki kimya sanatının konuları gerçekte dövülebilen madenler şeklide adlandırılan tek bir türdür ve onun altında şartlara bağlı olmayan ve sureti doğal olan altı adet şahıs ele alınır; bitkisel ve hayvansal şahıslar gibi. İşte onlar altın, gümüş, bakır, demir, kurşun ve kalaydır.*” Ve O şartlara bağlı olmayan sözüyle bitki ve hayvan şahısları gibi olduklarını kastetti. Bu metallerin son derece kâmil bir hale varmasıdır ve öyle kâmil bir haldir ki bu kemalden dönüşüm ile onun türünün kalıcılığı mümkün değildir. Ayrıca O'nun (bu söz ile) kast etmek istediği altı metalin bitki ve hayvan şahıslarındaki oluşumsal bir sona erme ile kalacağı değildir. Bunlardan her ikisi de, özellikle insan ve hayvan madenleri(hakikatleri), günlerin geçmesi (zaman) ve tesir eden sıcaklık ile çokça dönüşümleri kabul ederler.

Fasıl [1.8] Yedi metalden her birinin suretinin *tabii* olduğu hakkındaki fasıl. Bu metal ve o tabiat bu metalin işlerinin ve özelliklerinin kaynağıdır ve şüphe yok ki metaller için bu tabii suret, farklılığın oluşması için işleri ve etkilerine yönelik kaynaklarında birlik içinde çalışmayan metaller hariç, dolaysız olarak farklıdır. Bu özel tabii

---

¹⁴⁸ Fiziksel ayrışma, kimyasal ayrışma

¹⁴⁹ Bkz. Irakî', *el-ilm el-mükteseb fi zira'at-iz-zeheb (Book of Knowledge Acquired Concerning the Cultivation of Gold*, Çev. E.J. Holmyard.

suretler metallerde içsel¹⁵⁰(lazım) olan araz, görünüş(teki) ile örtülü olduğu için göz ile (bakarak) anlaşılmaz. Her suret diğer suretten duyular ile ayrılamazken bu araz ile ayrılır. Ve eğer kendiliğinden ayrılırsa, bu ta'lik ve rubas iledir. Bu arazlar madeninde oluşum kaynağından katılaşmasının/donmasının sonuna kadar, bu metaller ile karışmış yabancı şeylerin arazları ile karışım için saf olarak anlaşılabilir. Ve bu yabancı arazlar hayvan ve insanların bedenlerindeki hastalıkların belirtileri gibidir.

Bütün metallerin kendisinde birleştiği özgün surete gelince, ona da aynı şekilde doğrudan ulaşılmaz aksine içsel olan arazlar ile ulaşılır ve onlar metale özgü şeylerdir; erimek, uzamak, dövülebilmek gibi. Onların potada¹⁵¹ akıcı bir civa olması ateşlerin¹⁵² şiddeti iledir. Metallerdeki kendilerine özgü(özgül) denge, oluşumu bu özgül araz ile olan diğer türlere kıyas iledir. Eğer bu dengede bozulursa, bu metallerde metallere özgü şeyler yok olmuş demektir. Halkın sıradan işlerinde olduğu üzere, kükürtlerle yakılmış kireçleştirilebilir maddelerde olduğu gibi.

Fasıl [1.9] Yabancı arazlar hakkındaki fasıl. Bu arazlar bilgelerin hazinesinde belirli temizleme çeşitleri ile metallerden yabancı şeylerin çıkarılması ile yok olurlar. Bu tam temizlikten sonra metaller suretleri için içsel olan tabii hallerinde kalırlar. Ve artık altın için temiz altın, gümüş için temiz gümüş, usrup için temiz usrup, kurşun için temiz kurşun, bakır için temiz bakır, demir için temiz demir, har için temiz har denilir. Doğal olan suret şeklinde kalıcı olarak devam eden arazın bunların hepsinde yok olması(ortadan kalkması) mümkün değildir. Onun (o arazın) bir suretten başka bir surete geçirilmesi cinsin kalıcılığı iledir. Bu, halkın iksir sanatı veya mizan ilmi ile olduğunda noksan olan metaller kendilerinde ezici mutedil bir kuvvet olduğu sürece düşük olan bir suretten olgun olan bir surete dönerler. Onlardan her biri mebd'e'ul feyyaz'dan mizacın dengesi ile kâmil(olgun) olan sureti kabule hazırlanırlar. Ve bu mana bilgelere göre *değişim* ve *dönüşümdür*. Buna delil ise *durret'ul havass* isimli kitabımızda geniş bir şekilde zikredilmiştir, oraya bakılsın.

---

¹⁵⁰ أعراض اللازمة: inherent, içsel, içkin olan araz.

¹⁵¹ Kuyumcu potası, eritme kabı.

¹⁵² İki ateş; güneş ve ay analogisi.

Mizan sanatına gelince, o beş yoldur. Bunlar; iksirler, bileşimler, ukûdat¹⁵³ karışımlar ve vezinlerdir. Bunları hepsi metallerin dönüşümünü gerektirir. Mizaç (içerik/karakter) bileşiklerinin suretini oluşturmak için karışımlarına uygun olarak değişir. Buna delil ise toz haline getirilmiş camdır ki o kendisi kadar rastık taşı ile (karıştırıldığında) usrup karakteri zahirde ve batında bakır karakterine döner ve onda tamamen bakır arazları meydana çıkar. Ve ondan bir (miktarı) cam ile eritildikten sonra ise camın çekim kuvveti ile aynı şekilde bakırlık usrupluğa dönüşür. Ustrub için bu tatmin edici bakırlık pişmiş(tuğlalaşmış) camda ve mağnezya özelliğinde olduğu sürece rubas yolu iledir. Bu ikisinin şa'nı arasından çekim gücü ile yakmak ile veya görünüş ile zayıf olanı alır. Bakırın yakınlığı ile bu dönüşüm tam olarak bir karışmadan sonra tam olarak bir dönüşüme delildir.

Fasıl [1.10] Kendisine özgü bir denge ile dengede olan metal nemlilikte ve sıcaklıkta kemâl(olgunluk) ve itidâl(denge)in son raddesinde olan dövülmüş saf altın metallerine kıyasla bir denge içindedir. Sonra saf olan gümüş(e gelince) onun olgun ve doğal sûreti beyazdadır(beyaz formdadır) Ancak o altınsı olgunluğa kıyasla son noktada değildir. Onun dengesi soğuklukta ve nemliliktedir, altından noksanlığı ise renkte, hacimde ve mutedil soğukluk ile kemâlin(olgunluğun) son noktasından sapmaya karşı dayanıklılıktadır. Ve onların arasında sıcaklık ve soğukluk (birbirlerine) karşılık gelen iki zıt şeyden dolayıdır. Bu yüzden altının ayarı tam bir karışımın oluşumundan sonra az bir gümüş ile eksiltir¹⁵⁴. Diğer metallere gelince; onlar ya şu iki (dengeden) çıktılar ya da bakır ve khar gibi kuruluk ve hararet halinde oldular yahut demir gibi kuruluk ve soğukluk halindedirler veya usrup gibi kuruluk halinde oldular veya kasdir gibi nemlilik ve kuruluk halinde oldular. Ancak onlardan her biri altın ve gümüş sureti(nde olmaya) kabildir. Altın ve gümüş için 6 denge ile metallerin kendilerine has kapsamlı, kâmil suretlerden o ikisine suretlerinin dönüşümü mümkün olmakla beraber işlem uzamaktadır. Çeşitli olgunluklara ulaşmaya talip olan cinslerden her birinin yetenekleri doğrultusunda sınırlıdır, bu cinsinin son sınırlarıdır.

---

¹⁵³ Pıhtılaşmış, katı cisimler

¹⁵⁴ Birbirlerine zıt oldukları için, gümüş altının özelliğini zıt tarafa doğru azaltıyor.

Bu ise *Mükteseb Sahibi*¹⁵⁵'nin sözüdür (ki o şöyle söyler): Muhakkak ki o altı suretin her biri kendilerine has bir şekilde altındır ve o altının oluşumu tüm metallerin en son raddesidir. O çeşitlerin birincil kastıdır ve ikincil kasıt ile onlardan her birinin son noktasına gelince bu da (kendi sınıflarına özgü) doğal suretin tamamlanmasıdır. (kendilerinde bunun oluşmasıdır)

Ve o(doğal suret) bakırda bakırlık, demirde demirlik, usrupta usrupluk, kharda kharlık, kalayda kalaylık, gümüşte gümüşlük altında ise altınlık (özelliği)dir. Ve bu doğaların (tabiatların) tamamlanmasında sınıfsal dengelerinin son noktası bulunur ve onların her birinin gayesi bu dingedir. Ve bu sınıflardan her bir sınıf geçim ve süslerin siyasetinin/yönetiminin gerektirdiği şeylerin âleminde. Bu sınıfların oluşumu ezeli hikmetin varlığını ilgilendiren apayrı bir iştir. Onlardan her bir sınıfta demir altın ve bakır cinsleri gibi mizaç yönünden farklı taifeler vardır; aynı insan sınıflarının bireyleri gibi, yaratılıştaki bunların bazıları hastalıklı, bazıları kötü huylu ve bazıları da sağlıklı mizaçlıdır.

Fasıl [1.11] Metallerin hepsinin buharı civa ve dumansı kükürttten olduğuna dair fasıl. Bunlardan gerekli olan miktar onların kendilerine özgü dengesiyle dövülebilir metalliğin oluşumudur. Bu miktarın kemmiyeti konusunda metaller arasında uyumsuzluk/farklılaşma¹⁵⁶ yoktur. Eğer kükürdün azlığından dolayı donma yoksa civa ve ondan başka diğerlerinde olduğu gibi, pıhtılaşmadan sonra, ismit ve markazyaya örneklerinde olduğu şekliyle tozlaşmış şeyin taşlaşması gibi, metallerin kireçleşmesi gerekir. Ve eğer metallerin farklılaşması onlardan gerekli olan miktarın karışımından dolayı yeni halin farklılığından ötürü olursa fiil ve infial ile. Ve eğer farklılık bu halde olursa o zaman gerekli olan miktar duman ve buhardandır. Bu ikisi, parçaları tamamen oluştuktan sonra karıştığında onlar bileşenleri daha fazla temas etmesi için küçük parçalara ayıran sıvılık, gazlık, ateşlik ve topraklıktır. Onlar arasından karışımda diğerlerinden daha çok olanı, niteliklerin etkileşimi ile katılarak/donarak madde haline gelen karakteri elde etmek içindir. Donmada etkin olan şey toprak yüzeyinin soğumasıdır. Bu esaslar için bileşenlerinin küçültülmesine yönelik aşamalı bir hareketle dengeli bir sıcaklık olursa ve sonra bu küçük parçalar

¹⁵⁵ Irakî kastedilmektedir.

¹⁵⁶ ولا اختلاف

tam bir karışma ile karışırsa daha fazla temas eder. Onlardan her biri karışına yöneliktir. Fiil ve infial ise bu bileşenlerin bütün niteliklerinde bulunur. Böylece ateş ve hava bileşenlerinde gerekli olan miktardan dolayı, sıcaklığa ve nemliliğe yatkın, altınsı denge üzere tam bir karakter elde edilir. Eğer bu karışım adım adım dengeli bir soğuklukla donarsa altınsı tabiat sona erer ve tamamlanmanın(kemal) gerektirdiği şekilde altın suretinde dövülebilir bir metal oluşur. Ve sıcaklık, esasların bileşenlerini küçültmede kısa/yetersiz olduğunda veya onları zayıflatmada veya tam karakter ile karışmalarında akıcılık hareketi için kendilerinden uzaklaşmış bileşik bir cisim olarak kuvvetlendirmede; iki önceki kaynamada olduğu gibi kuvvetli hararetin karakterindedir. Onlarla kaynamada karışmış suyun topraklığını ayırmada olduğu gibi ya da ince(latif) olan ağır ve yoğun olanla tam olarak karıştıktan sonra ayrılmadan önce soğukluk donma/katılma için az/yetersiz olduğunda, işte o zaman, onlardan baskın olanın hükmüyle(etkisiyle), altınsı dengeden sapmış bir denge ile karışmada, gerekli miktarın esaslarının karışması kuvvetle gereklidir. Böylece bu karaktere uygun olarak eksik bir suret oluşur. Ve bu eksik metal doğasının suretinin türü için lazım olan bir verimlilik üzeredir.¹⁵⁷ Eğer dengenin tamamlanmasındaki bileşenler için lazım olan verimliliğin derecesinden çıkılacak(sapılacak) olursa ve metallerin farklılaşması karakterin niteliğinde meydana geldiğinde, onların suretleri bileşenlerin niteliğinde ve kendilerine has bir surette birleşmeleri iledir.

Bu ile oluşumun incelenmesinin son noktasıdır. (Bunları) daha önce tamamlayıcı bir delille, 9.yüzyılda, Devlet-i âl-i Osman'da onlara işaret eden bu hırpanî kardeşinizden başka kimse açıklamadı. Ve kitaplarımdan gâfil olma çünkü onlar sırların hazineleridir.

Fasıl [1.12] Çoğalma amacıyla madenin iç boşluğunda duman ve buhardan oluşan yeni şey hakkındaki fasıl. (Metal) Onlardan var olan hararetin sıcaklığı ile madenî karakteri çeker¹⁵⁸. Onlarda metallerin oluşumu için gerekli olan miktardan pek çokları vardır. Bu çok sayıdaki miktardan madenin katmanların/derecelerine göre sıcaklığa yakınlığı yönünden pek çok (şey) türer. Ve onlardan sonra altın, gümüş,

---

¹⁵⁷ Yani altına kıyasla yalnız kendi türü için yeterli olabilecek kadar bir verimlilikte; eksik.

¹⁵⁸ Maddeler arasındaki cezbe, sempati, anti-pati, modern kimyada -filik, -fobik şeklindeki yaklaşımları düşündürmektedir.

usrup ve demir türer. Ve bunlardan da bu miktardan, buhar ve duman artıklarından dallanan(çeşitlenen) yumuşamada, karışmadan ve karakterde bu metaller ile benzeyen yabancı şeyler türer. Ve eğer bunlarda dumansı kirli kükürtlükten bir şey olmazsa kendilerinde metallerin oluşumu için uygun miktarda toz olduğu için bunlardan metaller için üç şey oluşur. Ve bu metallerin üzerinde, ezilmiş(toz halindeki) taşların yer yüzeyinde, buharla yükselen altınsı dumanlıktan türer, markazyaya gibi. Altın madeninden cevherin toprağı çıktığında onda madenî cevherin toprağı ile karışmış zaç, civa, kükürt ve markazyaya bulunur. Madenin muallimi cevheri bu şeylerden paklar sonra onu toprağından ve taşından (ayırarak için) su ile yıkar sonra onu yıkanmış cevherinden ve çer çöpten arınmış olması için fırına koyar. Sonra çer çöp küle dönüşüncüye kadar ateşte ısıtır. Ve cevherden usrup olarak erimiş bir metali indirger/toplar. Ve bu usrubun karnında/ortasındaki boşlukta altın, gümüş, demir ve bakır vardır. Sonra metallerin üzerinden erimiş kurşunu akıtma yolu ile alır/toplar. Sonra bakır ve demiri rubas yolu ile altınla karışık gümüşten (ayırarak için) yıkar. Sonra bu indirgenmiş usrup metalindeki altını gümüşten (ayırarak için) iksir ve çözücü su ile yıkar. Sonra bakır ve gümüşü ve sonra demiri (aynı işleme tâbi tutar) Ve altına gelince onun miktarı 10 miktar gümüş veya daha azdır. Usrup kendisinde erimiş demir ve bakır bulunduğu için saf usrup değildir. Bu demir kül ile arıtma ile tekrar tekrar eritmekle çıkarılır(karışımından ayrılır). Sonra bu bakırsı demir indirgeme ile ayrılır sonra da rubas ile saflaştırılır. Bu (işlemler) ateşli silah yapımında ve yüzeyi kubbeli/kavisli kesici silah yapımında bilinmektedir. Bu indirgenmiş/toplanmış metalin oluşma hali usrup ile karışıktır, bakırı eritmez. Bu erimiş demirin oluşmasına bir delildir. Bu beş metalden her biri insanlar arasında meşhur olan sanat ile tam olarak saflaştırıldıktan sonra bu indirgenme anında kendisiyle karışmış metale benzeyen yabancı şeylerle birleşmiş bir karışım kalır.

(Onların) Eserleri metalin üzerinde görünür ve bunlar; pislik, gölge ve donukluktur. Bu belirtiler altın ve gümüşte parlamamanın son raddesindedirler. Ve onlardaki bu belirtiler cilaya/parlatmaya ihtiyaç duyarlar. Ve saf altının dışında görülen “gelin” diye adlandırılan ince kırmızı gölgeler vardır. Mizan ilminde ilk iş bu yabancı şeyleri metallerden etkin şeylerle gidermektir. Metallerin tıbbında/biliminde, bu şeylerde

erime ya da donma için hüner vardır.¹⁵⁹ Ve ey sen talep eden kişi! (bu şeylere) ancak İmam Cabir'in, Ebu Bekr Razi'nin, Harranî'nin, Abdu'l Cabbar el-Hamadani'nin, Fazıl Cildekî ve mizan ilminde mahir olan diğerlerinin kitaplarında bahsedilen dışsal şeyler hakkında deneylerin çokluğu ile ulaşabilirsin. Onların bahsettikleri şeyler(arasında) bileşimler(terkipler), iksirler ve vezinler(evzan) vardır. Taşlarda ve metallerde, bunların görünmeyen yanları(bâtınları) mizan ilminin türlerindedir, görünen yanları(zâhirleri) etkin şeylerin faydalı hazinelerindedir. Bu kitaplar beni ahir zamanda Yunan hikmeti konusunda Rum ilinin filozofu kıldı(haline getirdi.) Allah'a hamdolsun ki ben onların sırlarının cevherlerini *Durret'ul Havass, Hetk'ul Esrar, Devdat'ul Terâkip, Bira'i'l Esrar, Envar'ul Terâkip, Metla'ul Burûr, Keşf'ul Esrar, Havass'ul Ahcar, Evzân'ul Hikme ve Acaib'ul Mevâlid* (adlı kitaplarımda) gösterdim. Her kim ki bu hazinelere ulaşırsa, O Kâdir'ul Muhtar olanın kudretiyle bilgelerin hazinelerinin cevherleriyle zengin olmuştur.

İkinci Bâb: Mizanî iksirler hakkındadır ki onlar içsel ve dışsal olarak ayrılmıştır. İçsel olanlar(a bakıldığında) onlar karakterde “taş”ın esaslarına uygun metallere oluşmuşlardır. Bunlar su, yağ, boya ve metaldir ve bu dördü üç cevherdendir. Bunlar (bu üç cevher) ise toprak, su ve bitkisel sızıntıdır.¹⁶⁰ Ve bu üçlü hak olan iksirlerin bileşenleridir. Muhakkak ki Kuran-ı Mecîd'de sure-i kerimlerin başlarında bulunan harflerinin bileşenleri¹⁶¹ ile bunlara işaretler vardır. Bunlar kaf, sad ve nun harfleridir. Bu işaretlerin burhan ve delillerle açıklanması *Levaih fi Esrar-ı Huruf al Fevatih* (Açılış harflerinin sırlarının levhaları) adlı kitabımızda mevcuttur; oradan talep edilsin.

İslam ehlinde muazzam şeyhler(hocalar, âlimler) bu harfleri civada, kurşunda ve bakırda buldular. Muhakkak ki bakır, kurşun ve civayı ayakta tutar, onları imbikten damıtır(yükseltir), kireçler ve çözer. Böylece o ikisi çalkalanmış civa¹⁶² olurlar ve bu ikisi civayı kireçleme ile ve donma ile etkilerler.

¹⁵⁹ Metallere kirlilikleri erime noktası yahut donma noktası farkını kullanarak giderme işlemi.

¹⁶⁰ النض النباتي

¹⁶¹ İksirlerinin bileşenleri ile sûrelerin başında geçen harf bileşenlerinin analogisi.

¹⁶² زئبقا رجراجا

Bakırda kırmızı boya(renk) ve kurşunda beyaz boya(renk) ve kükrütsü yağlılık ve civamsı akıcılık vardır. Bu yüzden erime esnasında metallerin üzerinde yağ gibi dolaşır ve döner. Suyun yeri (ise) metallerin en altıdır, bu metal katılığın oluşumundaki pıhtılaşma için kolayca ayrışır. Ve muhakkak ki bu sırlar mizan iksirlerinde tam bir esas oldu.

Ve muhakkak ki bakır, erimesi zor kuvvetli bir metaldir¹⁶³, tam bir pıhtılaşma ile donma için çözünmesi zordur. Çünkü o madeninde kükrütsülük ve tûbal'da olduğu gibi toz haline getirilmesine yetecek bir ateş ile kireçlidir. Ve bu metal nem ile erir, hava ile çözünür, ateşin şiddeti ile kendi başına erimeyi kabul etmez. (O) ateş ile toz haline gelmediğinde ve su ve hava ile çözünmediğinde ve en az bir ateşle eriyen kükrüt ile erimediğinde “tam boya” ve “bilgelerin zincarı” diye isimlendirilmiş bilgelerin demiri ve simyacıların bakırı oluşmaz. Bundan dolayı demirin özü olduğu için madenî türler denildiğinde bakırın kendisi ile aynı zâtî arazlara sahiptirler. Ve onlar için bakırın demirden kendisiyle ayırt edilebileceği özel bir doğal suret yoktur. Aksine metallere arasında kendilerine has suretlerin ortak olması gibi, bakırsı suret bu ikisi ve onların apaçık parlayan kırmızı boyasıyla boyanmış olan tüm metallere arasında ortaktır.

Ve bu sırların cevherlerindedir ve büyük fazılların herhangi biri tarafından taşların hazinelerinde açıklanmamıştır. Şayet bundan çoğunu keşfetme imkânı olsaydı da, Kadir-i Muhtar olan Allah'ın vechi için, perdelerin yırtılmasında beni kimse geçemezdi.

Fasıl [2.1] Sad harfi hakkındaki fasıl. Muhakkak ki bu harf kurşunda(rasas), Sani', Musavvir, Samed, Sabûr (kelimelerinde) bulunduğu, o sad harfinin manası, hikmete işaretle, sani'(yapıcı), musavvir (şekil veren), samed (bir şeye muhtaç olmayan) ve sabur (acele etmeyen, dayanıklı) olan kurşun demektir. Yani ateşe karşı dayanıklıların(sabûr) efendisidir. (Ayrıca) Kurşun kâim olan metallere ateş üzerinde, rubas boyası ile saflaştırılmasında yapıcı(sani')dir. Aktif olan boyadan çıkan boya ile ince altın plakaların madenin üzerinde şekil verici(musavvir)dir. İşte bu simyacıların kurşun tarifinin sonudur.

---

¹⁶³ Bakırın erime noktası: 1084,62°C.

Simyacıların ıstılahlarının evvelindeki etkisine itibarla sad harfinin manası; sâniî'nin (yapıcının) yaptığı sahifenin sanatı, arıtılmış temiz kurşun pasının dışarı çıkması, onun dışındakiler her yerde kendisine muhtaç olan hükümdarın boyayıp şekil verdiği Samedânî safhaların suretidir. Yani ateşe karşı dayanıklıdır. Bu, *taşların ve bakırın eli ve bilgelerin altını* diye isimlendirilmiş yeni bir metaldir.

Bu iksir ilmi ve bir harfin işareti hakkında, aciz bırakan şeylerin sırlarından olduğuna mutabık olunan bu kelimeler üzerine açıklamanın sonudur. Sad harfinin sırlarının cevherlerine ulaştıktan sonra onu inat ile inkâr edenlerden olmayın. Muhakkak ki Allah doğru olan yola iletendir.

[2.2] Kaf harfi hakkındaki fasıl. muhakkak ki o civada(zıbaq), kalayda(qalay), el-Kâdir, el-Kâhir, el-Kayyûm, el-Kahhâr, el-Kadîr, el-Muktedîr, el-Kuddûs, el-Kadîm, el-Bâkî, el-Hak, el-Kaviy, el-Karîb, el-Fâlik, el-Mukallib, el-Halik, el-Hallak, el-Rezzak, el-Razık, el-Refik, el-Şefik, el-Fâik, el-Fâik, el-Muntekîm, noksanlık olan kusurlardan Mutekaddis(temiz ve pak, temizleyici) isimlerinde bulunduğu, onun manası bu vasıflara işaretle şöyledir; simyacılarının civasının ve bilgelerin kalayının tarifi ve onların işlenmeleri bu vasıflar üzeredir. Muhakkak ki civa kahir olan kuvveti ile en düşük sıcaklıkta altın külçesini çözer ve bütün metalleri ateşin kuvveti ile gömüldükten sonra yükseltir ve onu kamil bir temizliğe ve helal bir rızka nakleder. Sıcaklıkta kirleri yok etmek için garip, refik, şefik bir mana vardır. Bu, el-Faruk, el-Muntekîm, el-Kahhar manalarıdır. O şeyi bir maddeden diğer bir şeye çevirmekte el-Fâlik, el-Hallak manaları vardır. Bir şeyin aslında olan düzende el-Kadîm, el-Bâkî, el-Hak, el-Kuddûs, el-Fâik, el-Mütekadde, el-Kâdir, el-Kayyum, el-Rezzak manaları vardır. Bu inceliklerden gafil olmayın çünkü onları sırların cevherlerindedir.

Fasıl [2.3] Nun harfi hakkındaki fasıl. Mukakkak ki o bakırda(nuhas) olduğunda, el-Nûr, el-Mu'min, el-Deyyan, el-Ğufrân, el-Sultan, el-Bâtın, el-Subhan, el-Emân, el-İhsan ve el-Rahman (isimlerinde bulunduğu), nun harfinin manası bu vasıflara işaretle, simyacıların bakırının tarifi ve onun işlenmesi bu vasıflar üzeredir. Ve muhakkak ki onların bakırı, boyasının nuru ile metaller âlemini parlatır. Onda nimet ihsanının çokluğu ile rahmaniyyet ve kahrının galebesi için metaller üzerinde sultaniyyet(hükümranlık), özellikleri arasından boyayı saklamak için

bâtınıyyet(gizlilik) ve kendisini başkasıyla ortaklıktan münezzehe kılmak için subhaniyyet vardır. Davranışlarında ve özelliklerinde, kendisini tasdik için mu'miniyyet, eserleri ve hükümlerinde iksiriyyet vardır. Ve kuvveti egemenliğin son derecesine ulaştırmak için metinlik(dayanıklılık) onun vasıflarındandır yani (o, bakır), yeni metalin özelliklerinden olmakla, çözülmüş metallerin sûretlerinin kalıcı kılınması manasında koruyucudur. Kendisine isyan edeni keskin bir kılıç gibi cezalandırdığı için bu harfin kendilerinde bulunmasına bakılarak doğa(el-kevn), ateş(nâr) ve çiçek(nevra), incelik, nimet, dinar, zaferan, nişadır, nil, nefis, nun(balık, divit), natron, petrol, zırnık, magneşisa, ink, tinkar, cinnî, ejderha¹⁶⁴, yılan¹⁶⁵, yağ, duman, kuyruk, bambu, zincifir, sabun, göz, zan, kunbar, pamuk, anzarût¹⁶⁶, süt, buhur, kokuşmuş (şey), mezeryon¹⁶⁷, kâhin, şeytan, anka ve çul muntekîm(intikam alan)dır.¹⁶⁸

Bunlarla anlatılan/işaret edilen bilgelerin altının işlenmesinin mertebeleridir ve onda havas ilmi/nitelikler ile tesir eden şeyler vardır.

Nun harfinin nergis, reyhan, zeytin, üzüm ve incirde bulunmasına bakılarak, ziyadesiyle keskin sirke –ki o *çözücü su*'dur- ile renklerin görünmesine işaret eder.

Bu sırlardan gafil olma çünkü onlar milyonlarca kitapta bulunmaz.

Fasıl [2.4] Kurşunun madeninde kolay bir donma ile pıhtılaştığına dair fasıl. Civa ile çözüldüğünde ve imbikten ilk alınanlar tekli edildiğinde sonra keskin sirke ile şeffaf bir su gibi olana kadar pişirilir. Sonra erimiş kalay suyu ile karıştırılır ve donmuş/katı süt oluşur ki o yumuşaktır, çözünme ve pıhtılaşma ile ılık ateş üzerinde kan gibi kırmızı bir su haline gelir. Sonra damıtılmış sirke ile kendi miktarı kadar

---

¹⁶⁴ Bir remz olarak güherçile anlamına geldiği belirtilmektedir. Bkz. Tez, **a.g.e.**, s. 145.

¹⁶⁵ Eski kimyada yılan sembolünün arseniği simgelediği düşünülmektedir. Bkz. Tez, **a.g.e.**, s. 145.

¹⁶⁶ Geven, astragalus sarcocolla. Dikenli bir ağacın zamkıdır, bazı hekimler onun ikinci derecede sıcak, birinci derecede kuru olduğunu söylemişlerdir. Anzarutta acılık gücü, kıvamı sağlama, ayırıştırma ve çözme gücü vardır. Bkz. İbn Sina, **a.g.e.**, s.76-77.

¹⁶⁷ Defne, Daphne mezerium. İbn Sina'nın dördüncü derecede sıcak ve kuru olarak nitelendirdiği bitki. Siyah yapraklı olanların öldürücü olduğunu söyler. Ona göre bu bitki soyucu, temizleyici ve yara yapıcı olup, yakıcılığı şiddetlidir. (İbn Sina, **a.g.e.**, s. 380-381.

¹⁶⁸ Bu bölümde geçen ejder, anka, kahin gibi remzler kesin olarak içeriklerini bilmediğimiz maddelere tekabül etmektedir.

çözünmüş kalay çikana kadar tekrar tekrar damıtılır ve böylece geriye kar'anın¹⁶⁹ en altında çözünmüş mürekkep gibi bir kurşun kalır. Sonra (bu) alet-i sâbura içerisinde ateş üzerine koyulur ve pıhtılaşına ve balmumu gibi bir erime ile eriyene kadar kuvvetli bir ateşe daldırılır, böylece kıvam ve renkte zırnık mürekkebi gibi olur. Bu(oluşan şey), sanatçıların(simyacıların) ruhu, ilahî su veya bakir su şeklinde adlandırılır. Bu en düşük/alçak olan su¹⁷⁰ yakılır ve çalkalanmış civa haline dönüşür. Ve bu civa daha önce denildiği gibi yanmayan yağ ile tam bir çözünme ile çözüldüğü zaman, onun çözünmesi engerek yılanlarının zehirleri iledir. Bu mizan iksirleri hakkında tam olan esastır.

Fasıl [2.5] Kurşun hakkındaki fasıl. Az bir ateşle eriyen her şey yanar ve yüzeyinde kül ortaya çıkar, hatta eritmenin tekrarı ile o şeyin tamamı külümsü toprağa döner. Ve bu yanışı arınmanın çeşitleri ile 1 semene¹⁷¹ miktarı şarkî gümüş ile karışmamış şeyler engellemez. Bu, onu(kurşunu) yanmaktan korumadan önce lazım olan şeylerin şartlarındandır.

Semen, zeyt ve duhna gelindiği zaman, yumurta, balmumu, ratinc, katran ve zift verir ve bunlardan her birisi kurşun ile eritildiği zaman ateşle (kurşun) arasında bir haile/engel oldukları için onun yanmasını engellerler. Tuzlar, cam ve bevarik(buraklar) ile eritilme de böyledir, onun(kurşunun) erime halinde yanmasını engellerler. Onlarda erime esnasındaki yanmayı engellemekle beraber kurşunun kendisine zarar verecek bir şey yoktur. Bu(işlem) yanmaksızındır ve bu engelleme gümüşün özelliklerindedir. Böylece özel halinde yanmayan yağ ile işlem görmüş kurşun diye adlandırılır.

Fasıl [2.6] Bilgelerin bakırı hakkındaki fasıl, o ateşin kuvveti ile dövülmeye uygundur. Böylece şiddetli ateş üzerine koyulduğunda döküntü haline dönüşür. Sirke ile de zaferana dönüşür. Onun işlenmesinde iyilik/fayda yoktur. Parçaları küçültülür sonra bilgelerin fırınında ılık ateş üzerinde kalay tuzu ile dışı siyah, içi nişasta gibi oluncaya kadar teklis işlemine tâbi tutulur. Sonra nida ile çözünmüş zaferan gibi

---

¹⁶⁹ Toplama kabı.

¹⁷⁰ Toplama kabında en altta kaldığı için.

¹⁷¹ Bir nevi Mısır kilesi, ölçüsü.

oluncaya kadar zaçtan damıtılmış su ile işlem görür. Sonra geriye çözünmüş bir boya kalana kadar ateşe daldırılır. Bu boya zaç özü, zaferan-ı hadid, saç/kıl yağı, iki kardeşkanı¹⁷², kibrit-i ahmer(kırmızı kükürt), sadınc¹⁷³ ve bilgelerin hulguşu olarak adlandırılır. Bu çözünmüş zaferan kendi miktarının altıda biri kadar bakire süte daldırıldığı zaman donar ve altına benzer bir kırmızılık ile katılaştır/metalleşir. Ateşin en azı ile (bile) teklis olmuş bir halde, ateş ve su ile mumlaşmaya elverişli olarak balmumu gibi erir. Ve bu teklis edilmiş yapı yeni metal, bilgelerin altını ve çözünmüş zaferan olarak adlandırılır. O tam bir çözünme ile katılaşmaya/metalleşmeye elverişli olmadığı aktif boya oluşmaz. Bunu anla ve ondan gafil kalma ki hakikaten o sırların cevherlerindedir.

Fasıl [2.7] Altın hakkındaki fasıl. O civa ile gömüldüğünde ve kendi miktarının 3 katı kadar andaranî tuz ile dövüldüğünde, sonra alet-i sabura ile kuvvetli ateşi üzerine ta'lik fırınına koyulur. Ateş bir gün ve bir gece yakılır. Sonra tuz kendisinde tuzun izi kalmayana kadar sıcak su ile yıkanır ve geriye son derece ince halde teklis edilmiş altın kalır. Ve (bu) kendisinin dörtte bir miktarı kadar bakire sütüne daldırıldığında erir ve yassı levhaların üzerine mumun erimesi gibi akar. Ve bu balmumlanmış altındır. Sen onu balmumlu zaferandan kendi miktarı kadarı, kalıcı su¹⁷⁴dan üç misli kadarı ve biraz da bor nişadırı ile karıştırdığın zaman o çözülmüştür (sonra) tamamı dağılıncaya kadar ılık ateşe koyulur. Akabinde bunların tamamı teşmi' işlemin tekrarı ile pıhtılaşmış cevher haline gelir. Onun çözülmesi, pıhtılaşması ve erimesi, ateşin en azıyla (bile mümkün)dir. Sonra kızılaştırıcı suile rengi farfir rengi¹⁷⁵ olana ve yassı plakaların üzerine akıncaya kadar şem' edilir. Sonra ondan bir dirhemi üç dirhem kamer'ul murezzen¹⁷⁶ üzerine atılır ve hamlan¹⁷⁷ ile mizanın sırrı üzere her türlü sinamaya karşı dayanıklı saf altın tamamlanmış olur. Ve bu hal yumurta suyu ile şem'

---

¹⁷² İbn Sina kardeşkanını yara iyileştirici bir bitki olarak zikretmektedir. İbn Sina, **a.g.e.**, s. 35.

¹⁷³ Al- Hassan tarafından hematit/kantaşına karşılık geldiği belirtilmektedir. Al-Hassan, **a.g.e.**, s. 233

¹⁷⁴ El-ma'ul hâlid, yazar fasıl 2.14'te kalıcı suyun nasıl yapılacağı ile ilgili bilgi vermektedir.

¹⁷⁵ Mor renk kastedilmektedir.

¹⁷⁶ *Kamer'ul Murezzen*'in gümüş ile kamer (ay) bağlantısı göz önüne alınarak fasıl 2.16'da *el-fiddatu'l merzene* olarak geçecek olan ve fasıl 3.3'te açıklamasının bizzat Fazıl Ali bey tarafından verileceği *merzene gümüşi* olduğu düşünülmektedir. Bu madde kısaca *altınla boyanmış gümüş* anlamındadır. Ayrıntı için bkz. dipnot 111.

¹⁷⁷ Koç burcu, bu burca karşılık gelen simya işlemi fermentasyondur, Holmyard, **a.g.e.**, s. 154.

olmadıkça diğer metallerde de böyledir. Beyaz iksiri bakır veya demir üzerine atılır ve kamerî mizanın sırrı ile saf gümüş oluşur.

Kızılaştırıcı su ile şem'a gelince, eğer yedi metalin hepsinin bir araya gelmesiyle oluşmuş bir metal olursa kâmil bir kuvvette, iksir-i hacet'e yakın, sabit dayanıklı bir iksir olur.

Fasıl [2.8] Çözünmüş bakire sütü hakkındaki fasıl. On katı kadar boya ile karıştırıldığı zaman, beyazlatıcı su oluşur. Sonra bunun altı misli kadarı üç misli ile karıştırılır ve kızılaştırıcı su diye isimlendirilir. Ne tam altı ne de üçten azdır. Bu su altın ve gümüşü kızılaştırır. Altın kızılığın son raddesindedir ve (bu) onların miktarlarını arttırmaz. Aynı şekilde demir, usrup, kurşun ve bakırı da furfurî bir renkle kırmızıya boyar, yani mor renkte. Bunların hepsi beşten 30 miskale¹⁷⁸ kadar olan gümüş için tamamen boyanmış cevher olurlar.

Ve metalin vezninin miktarı su ile artmaz aksine onun düzenlenmesinde faal olan boyanın kuvveti sayesinde bireyi/bileni ile iksir haline gelir.

Nefs, ruh ve cesetten kasıt vezinlerin niceliği olmaksızın niteliği yönündendir. Ve bu sırların mizanının acaip hallerindedir. Bunda iksirin iki katına çıkması gibi, uyumun/dengenin çokluğu ile boyanın arttırılması mümkündür. Ta ki onun bir misli, 100 miskal üzerine ve ancak hamlan ile mizanın sırrı ile tamamlanır.

Bu Allah-u tealanın lütfu ve keremi ile açığıdır ve bizim Devlet-i âl-i Osman'ın emniyeti ve emanı altında gece ve gündüz yaptığımız deneylerin çokluğu ile burhan hazinelerindeki mizanın sırlarının cevherlerine ulaşmamız olarak addolunur. Allah onların devletini ahir zamana kadar pekiştiresin/kuvvetlendiresin.

Fasıl [2.9] Mizan âlemindeki bakire sütü hakkındaki fasıl. Tam bir şekilde olduğunda on gündedir. Onu ateşin şiddeti ile usrucî bir kırmızılığa gelene kadar kalî tuz ve civa ile kurşunu tekliş işlemine tabi tutarak üç saatte (de) almak mümkündür. Sonra tuz sıcak su ile yıkanır ve ateşin en düşük şiddetiyle bile akıcı hale gelen bir yağ olana kadar çözünmüş alkali tuzu keskin kül suyu ile şem' edilir. Bakire süt gibi

---

¹⁷⁸ 20 kırıtlık bir ağırlık.

beyazdır, çözülmüş tuzdan yumurtadan yumurta sarısının çökmesi gibi çökelmiştir ve hilenin/düzenin en düşüğü ile bile iliğin yumurtanın beyazından ayrılması gibi bu tuzdan ayrılır. Sonra somaki taşı¹⁷⁹ ile dövülür ve latif kısmı keşif olan kısmından son derece saf, akıcı bir süt olarak ayrılınca kadar ipek ile sarılır. Bu boya demir döküntüsünden ateşin en azıyla bile yağ gibi eriyene kadar tekrar tekrar nişadır ile yakma sonucu da elde edilebilir. Sonra zaferan gibi çözelti haline gelene kadar zaç suyu ile yakılır ve bu bir saat kadar bir zamanda mümkündür. Bu su ve boya işler ve özelliklerinde kemal veçhi üzere mevcuttur lakin tam olarak kemal rütbesinden daha zayıftır.

Bu keşfin ve öğretmenin son noktasıdır, sana en yakın zamanda fakirlere ziyafet yolunda güzel bir iş ve (çalışan) ellerden başka bir şey kalmadı. Allah doğru yola iletendir.

Fasıl [2.10] Dışsal¹⁸⁰ ve mizanî iksirler hakkındaki fasıl. (Bunlar) pıhtılaştırma, çözme, kavurma, teklis ve temizleme işlemlerinden kendilerine uygun özel işlemler ve onlar üzerinde etkili olan¹⁸¹ kartal yağı, akrep yağı, saç/kıl yağı ve çözücü keskin sularla (ki bunlar imbikten çekilmiş civa, nişadır ve çözülmüş bakire sütü gibi şeylerdir) dövülebilir ve toz haline getirilebilir metallerden oluştuğunda ve metallerin temizlenmesi alevlenme ve tuzlarla olduğunda ya onların aklıkta dahenc, zırnık, markaşisa, tutya veya markaşisayla teklisi iledir ya da mürdesenk, isfidaç, sirgun, zaferan-ı hadid ve zincar gibi bu toz haline getirilebilir metallerin akrep ve tuzlarla teklisiyledir. Bu metallerin erimesi için öncelikle onlarda hareketli olanın sabit olandan ayrılması gerekir ki bu onlarda kireçleşmiş bevarik/buraklar ile erimeden sonra dışsal olarak bulunan özü ağırlaştırmaya yönelik özel işleme uygun olabilmeleri içindir. Onların tuzlar ve akrep ile ikinci bir defa daha teklis edilmesine gerek yoktur çünkü biz deriz ki akrep ile yakmak dövülebilir metalleri teklis eder ve ölü olan toz haline getirilebilir metalleri canlandırır ve onların erimesini kolaylaştırır. İşler ve özelliklerinde tuzlar da aynen böyledir.

---

¹⁷⁹ Külünk, porfir, porphyry; üzerinde dövme işlemi yapılabilecek sert bir taş

¹⁸⁰ Beranî.

¹⁸¹ Onlarla reaksiyon veren

Bu mizan sırlarının cevherlerindedir. Muhakkak ki bilgiler onu mizan ilminde vezinler hazinelerinin anahtarları olması için son derece gizlilik içinde sakladılar.

Fasıl [2.11] Gümüş kendisinin sekizde biri kadar işlenmiş kalayla beş kere tekliş edildiği zaman erime ve donma iledir. Sonra yüksek bir radde ile yüklenir ve kendi kadar nişadır ve deva'ul şa't ile toz haline getirilir ve üç kere damıtılır. Sonra kendisi kadar abd¹⁸² ile yıkanır ve toz haline getirilir, bir kere damıtılır. (Bu işlemlerden sonra damıtılanlarda ve onunla toz haline getirilenlerde topraksılık bulunur. Sonra hepsi yassı levhaların üzerine akıncaya kadar tartir yağı ile yakılır. Akabinde bundan bir kısmı 10 kısım temizlenmiş bakır üzerine atılır ve beyaz gümüş oluşur ve sanki onda hamlan varmış gibi (işlem) tamamlanır.

Yağa gelince, o beyaz kireç oluşuncaya kadar fırında şiddetli ateş ile tartirin tekliş edilmesiyledir. Sonra kendisi kadar nişadır ve yumurta kabuğu kireci ile toz haline getirilir. Sonra su ile kavrulur ve pıhtısı buharlaşır. Akabinde su ile pişirilir ve kar'ada zeytinyağı gibi bir yağ kalır ve bu yağ aklık için bütün mürekkeb/birleşik cevherleri kavurur.

Tartir tekliş edilip kendisi kadar barut ile yakıldığında beyaz tuzumsu bir yapı oluşur. Bu (yapı) tencim¹⁸³ ile yağa dönüşür. Sonra bu yağa kendisinin dörtte biri kadar kabuk kireci eklenir ve nişadır ve üçte biri kadar kalay tuzu ile süzülür. Ardından su ile kavrulur ve pıhtısı akar ve suyun tümü gidinceye kadar eritilmiş yağ ile pişirilir. Sonra kalanının üzerine dörtte biri kadar kabuk kireci eklenir ve su ile pişirilir. Sonra su tasfiye edilir ve bu su tuzlar nemsiz bir vaziyette kalana kadar pişirilir. Saf, keskin tuzların tamamı şirç¹⁸⁴ gibi yağ olana kadar (bu işlem) bu şekilde tekrar tekrar yapılır. Ve (böylece) mizanî iksirlerde tam bir esas olmuş olur.

Fasıl [2.12] Kurşun ruhları ile pıhtılaştırılmış civa, kendi miktarı kadar rahç ve natron ile toz haline getirilip, yine kendisi kadar kabuk kireci (ile karıştırıldıktan) sonra tamamı yumurta sarısı ile macunsu bir hal alır. Ve kireçleme aletinde (bunlarla)

---

¹⁸² 3.bâb'da yazar *abd* için demir (الحديد) açıklamasını yaptırmıştır.

¹⁸³ Yıldızların etkisi ile, simyada yer-gök analogisi ile ilgili bir kavram olabileceği gibi, zamanın geçmesiyle anlamına da gelebilir.

¹⁸⁴ Maddelerin birbirine katılmış hali, mixture.

parmaklar gibi fitiller yapılır ve şiddetli ateş ile teklis edilir. (böylece) kireçleşmiş kurşun beyaza çalar bir halde aşağıda kalır. Bu kurşun metalden bir araya gelmiştir ki bu *kurşunluk ve ruh, civa ve nefis ve rahçtır*. Ve bu karışım toz haline getirilip, potadaki gümüş levhalar üzerine yayılır ve yumurta beyazıyla yapılmış olan tuzlu macun ile üstü kaplanır. Sonra bu pota bir gün ve bir gece kömür ateşine gömülür ve rengi siyaha çalan bir halde kireçleşmiş gümüş oluşur. Sonra bu kireçleşmiş madde kendi kadar civa ile gömülür ve üzerlerine tuz; tuzun üzerine de üstübeç, hulğus ve demir talaşı ile toz bakire sütü koyulur. Bir gün ve bir gece kömür ateşine gömül(müş olarak bırakılır). Sonra kireçleşmiş ve civa ile pıhtılaşmış olarak alınır ve toz haline getirilip kendisi kadar civa ile gömülür. Ve yine önceki gibi yapılır, işlem bu şekilde yedi kere tekrar edilir. Sonra nişadır, kalî tuz ve tinkar ile damıtılmış yumurta suyu ile mum gibi eriyene dek yakılır. Ardından ondan bir kısmı on kısım temizlenmiş bakır üzerine atılır ve hamlan ile her sınamaya karşı dayanıklı sabit ay¹⁸⁵ tamamlanmış olur.

Bu mizanın iksirlerinin sırlarındandır.

Fasıl [2.13] Kireçleşmiş yemek tuzu hakkındaki fasıl. Üç kere çözünme ve pıhtılaşmadan sonra yarısı kadar kusursuzca toz haline getirilmiş damıtık yol ile toz haline getirilir. Sonra kendisinden oluşmuş levhalar halindeki bir kaba ve kalaydan oluşmuş levhalara serilir. Bal ile karıştırdıktan sonra filozof kili ve kireçleşmiş tuz ile mühürlenir. Sonra bu kap ta'lik fırınına atılır ve şiddetli bir ateş ile bir gün ve bir gece boyunca yakılır Ardından bu kaptan parıldak beyaz metal çıkartılır. Nurunun kuvvetinden ve parlaklığından ona bakılamaz. Sonra bundan ve kireçleşmiş şap, zaç ve tuzdan damıtılmış civadan, demir tozundan ve ay tozundan birer parça ve kalî tuz, nişadır, natron ve baruttan da dörder parça alınarak bunların tamamı toz haline getirilir. Bu toz, yumurta beyazı ile yoğrulur ve kireçleşmiş tuzun arasında bir kaba koyulur ve ağzı bağlanır ardından bir gün ve bir gece kömür ateşine gömülür. Sonra tuzların tamamı çözülene kadar su ile pişirilir. Sonra pıhtısının akışı ile suyu alınır. Bunun akabinde su ile pişirme tekrarlanır ve geriye tuzlardan arınmış kireçleşmiş bir cevher kalana kadar pıhtısı akar. Sonra kül ateşi ile kurutulur ve yarısı kadar

---

¹⁸⁵ Simya metinlerinde gümüş-ay analojisine gönderme.

kireçleşmiş abd ile toz haline getirilir. Ardından altı kere ılık ateşte kireçleşmiş tuzların arasına gömülür ve her seferinde abd'in azalan kısmı tamamlanır. Bunun akabinde bevarik ile damıtılmış yumurta suyu ile yakılır. Bundan bir kısmı otuz kısım bakır üzerine atılır ve böylece hamlan ile saflaşmış ay meydana gelir.

Fasıl [2.14] Gümüştten bir parça, kendi kadar kalay ile burak eriyiğine gömülür sonra yüksek bir soğutucu ardından su, tuz ve civa ile tam olarak toz haline getirilmiş olarak gömülür ve gübre gibi kalana kadar birkaç kez yıkanır. Sonra uçucu olan şeyler ondan çıkıp gidene kadar az az sıkılır ve üç gün çırpılır. Ardından incecik toz olana kadar dövülür ve üzerine yarısı kadar damıtılmış kartal atılır. Güzel bir şekilde toz haline getirilir ve ince dayanıklı bir kar'ada, demirci ocağı üzerinde yeteri kadar kömürle damıtılır. Bil ki o demirci ocağı kartalı (dahi) damıtır. Sonra toz haline getirilir ve damıtılır, bu şekilde mamul latif inciler gibi olana kadar yedi kere tekrar edilir, değiştirilmez. Sonra içinde kendisi kadar su oluncaya kadar damıtılmış su ile yakılır. Ardından çamurdan bir ev yapılır ve içine yumuşak yeşilliklerden bir ateş yakılır. Sonra yumuşamaya başlar ve yanlarından buhar çıkıncaya kadar kurur. Bunun peşinden o boşaltılır ve ortasına ateşin tuğlası koyulur. Camdan küçük bir tabağa ilaç yapılır ve tuğlanın üzerine koyulur. Evin kapısı güzel bir şekilde tıkanarak bir saat bırakılır. Sonra (içerideki) çıkarılıp birkaç kez ezilir ve (yine) eski usluba göre evin içine koyulur. İçeridekiler tamamen yanana kadar bu şekilde yapılır. Sonra başı dar bir şişenin içine konur ve saf, duru ve beyaza boyayan bir su şeklinde çözünp akana kadar sıcaklığı kuvvetli gübre içerisine gömülür. Kalıcı suyun vasfı belirtilen ve gizlenmiş şekilde akıcılıktır. Mübarek tuzdan .... ve bir dirhem de dağlık kalı tuzundan ve kirlerden arınmış [ ]¹⁸⁶'dan alınır. Gümüştten damıtılmış civa ve kartaldan da ikişer dirhem alınır ve bir kez daha anlattığımız gibi gübreye gömülür. Eğer onunla bire bir kurşunu çözersen ruhani ceset(metal) sabit olur. Bu ise ruhların tabiatındaki ruhtur.

İşte bu sırların cevherlerindedir.

Fasıl [2.15] Civadan istenilen kadar alınır ve bir pota içerisinde altına, üstüne ve etrafına kükürt koyulur. Vasl, çamur ve tuğla ile pişirilir ve hafif ateş üzerinde

---

¹⁸⁶ Okunamayan yer.

bırakılır. Zamanla onda içerisinde bilinen şey oluşur, kükürt buharlaşır. (Karışım) soğuyuncaya kadar bırakılır. Sonra çıkarılır ve (içindeki) külçe kırmızı olarak alınır. Altından bir, abd'dan üç ve bu zincardan da dört kısım alınıp hepsi incecik olana kadar dövülür ve yumurta sarısı ile yoğrulur. (Bunlar) bir bez parçası içine konup ağzı bir iple bağlanır ve ılık bir ateşte kurutulur. Sonra kireçleşmiş tuza gömülür ve alet-i sabura içerisinde ateş üzerine koyulur ve tuz üzerine toz mürdesenk ile karıştırılmış rastık taşı eklenir ve ağzı bağlanıp bir gün ve bir gece kül ateşine gömülür. Sonra üç gün şiddetli ateşe koyulur. Bu işlemden sonra son derece kırmızı bir şekilde kireçleşmiş, ateşe dayanıklı bir metal olarak çıkar. Ondan yarılarak damıtılmış nişadırın dörtte biri kadar alınır ve turunç rengi gibi altınsı bir sarılığa dönüşür. Sonra bol boya ile boyanmış olarak levhaların üzerine akana kadar kızılleştirici su ile yakılır. Bundan bir kısmı otuz miskal gümüş üzerine atılır ve hamlan, mizanın sırrı ve kızılleştirici su sanatı ile olgunlaşmış altına dönüşür.

Zaçtan, akrepten, zincardan, zaferan-ı hadid'den birer parça, kartaldan iki parça ve saç/kıl suyu ve yağından yirmi parça alınır. Sonra hepsi kar'a ve imbikle bir kere damıtılır. Sonra topraksı olan kısım alınır ve tatlı su¹⁸⁷ ile suyun dörtte biri kalana kadar pişirilir. Sonra pıhtısı ile akar ve kırmızı bir tuz olarak pıhtılaşıyana kadar çekilmiş/akmış su ile pişirilir. Ardından bu tuzun üzerine kendisi kadar zaferân-ı hadid eklenir ve kar'aya damıtılmış sudan koyulur. Sonra su şakayık-ı numan gibi yağ olarak damlayana kadar damıtılan damıtılmayan üzerine eklenerek tekrar edilir.

Bu mizan sırrının inceliklerindedir.

Fasıl [2.16] Maşer suyu ile çözünmüş bakır pişme ile suyu uçtuktan sonra zincara dönüşür. Sonra tatlı su ile kaplanır ve pıhtısı akar. Böylece çözücü suyun tuzlarından saflaşmış halde zincar olarak kalır. Maşer suyu ile çözünmüş demir de böyledir, bahsedilen işlemle saf zaferana dönüşür.

Sonra altından beş kısım, otuz kısım abd ile gömülür ve üzerine her birinden beş kısım olmak üzere zaferan-ı hadid, zincar, zaferan-ı ramad ve damıtılmış abd ve toplamının beşte biri kadar da kartal eklenir. (Bunlar) çamur ile sıvalı kar'aya konur

---

¹⁸⁷ İçme anlamına da gelmektedir.

ve yükselenin en alta geri dönüşü ile üç kere damıtılır, üçüncü seferde damıtılan şey alınır ve cevher ince bir toz haline getirilir. Kızılaştırıcı yağ ve onun sanatı ile yakılır.

Saç, akrep ve yumurta sarısından her birinden ikişer kısım olacak şekilde ve maşer suyundan ise beş kısım alınır ve bunların hepsinin üzerine tekrar tekrar damıtılmış olan cevherden, damıtılan şey kan gibi yağimsı olana kadar eklenir. Bu bahsedilen yağ ile yaktıktan sonraki cevherden bir parçası, otuz miskal merzene¹⁸⁸ gümüşü üzerine atılır ve onları altına dönüştürür. Ve hamlan ile mizanın sırrıyla (süreç) tamamlanır.

Fasıl [2.17] Demir tozunun yıkanması sirke ve tuz ile dir. Gömülür ve damıtılmış alemin dörtte biri ile veya işlem görmüş akrep ile üç kere damıtılır. Sonra birkaç kere sert başın suyu ile yıkanır. Sonra bu gömülmüş olan şey birkaç defa natron ve yağ ile indirgenir (damıtmada altta bırakılır). Sonra yüksek soğutmaya bırakılır. Ardından kendisi kadar deva'ul şa't ve zincar ile toz haline getirilir. Kar'aya koyulur ve kuvvetli ateş ile damıtılır. Sonra damıtılmışın soğuk hali dörtte biri kadar kartal ile tekrar damıtılır. Sonra cevher bu yağ ve hevan ile (havanda) yakılır. Sonra her birinden üçer parça olmak üzere zaferan-ı hadid, saç, akrep ve zaç alınır. Ardından hepsine su şakayık-ı numan gibi yağ gibi damlayana kadar damıtılan kısım damıtılmaya üzerine koyularak damıtma işlemi uygulanır. Bahsedilen cevher üç katını içene kadar bu yağ ile yakılır. Birinci sulamada ondan bir kısmı on kısım gümüş üzerine atılır. Üzerlerine bunların yarısı kadar şems¹⁸⁹ eklenir. Sonra tam ayarlı altın oluşuncaya kadar berkler/bevarik ile birkaç kez eritilir. İkinci sulamaya gelindiğinde beşe ek olarak yirmi kısmın üzerine atılır. Üçüncü sulamada ise altıya ek olarak otuz kısım üzerine atılır. Olgunluğun son raddesinde cevherin kuvveti için sulamaların sayısını on kısma ek olarak birin üzerine yüz atmakla arttırmak mümkündür. Kireçleşmiş bakır, sabit zincir ve kireçleşmiş şems söz konusu olduğunda da aynen behsedilen bu işlem ile dir.

---

¹⁸⁸ Merzene gümüşü ile ilgili açıklama yine Fazıl Ali bey tarafından fasıl 3.3'te şu şekilde verilmektedir: *Merzene gümüşünden kasıt şudur, onu altın sarılıkla sarıya boyamak ve sarılıkla altına yaklaştırmaktır(Ayar ve parlaklık hususunda)*

¹⁸⁹ Simyada şems/güneş-altın analogisine gönderme.

Bu yağdan gafil olmayın çünkü o muhakkak ki mizanın sırlarının cevherlerindedir.

Fasıl [2.18] Usruptan bir kısmı, üç kısım abd ile gömülür ve bunların toplamı kadar kükürt ile toz haline getirilip bir kaba koyulur, ağzı bağlanır ve kül ateşine gömülür. Ve ateş üç gün içinde şiddetli hale gelinceye kadar yavaş yavaş arttırılır. İşlemden sonra (karışım) kendisi kadar kartal ile toz haline getirilir ve kar'aya koyulur. Şiddetli ateş ile bir tam gün damıtılır. Ardından kar'anın en altında nar renginde bir cevher kalır. (karışım) yumurta sarısına daldırılmış bir bez içerisine konur ve üzerine kireçleşmiş şaptan bir kılıf yapılır. Sonra akrep, bakır ve demirden tam bir eritme ile yapılmış havanın içinde yumuşak ateşten şiddetli ateşe gelecek şekilde üç gün gömülür. Sonra sabit cevher çıkarılır, toz haline getirilir ve kendisi kadar kartal ile üç damıtmada damıtılır. Ardından toz haline getirilir ve üç kere de kendisi kadar abd ile damıtılır ve bir kere de dörtte biri kadar kartal ile damıtılır. Sonra bu su ve hevan ile yakılır. İgab, barud, rastık, şab ve zaçtan abd'in harfleri miktarınca alınır ve kar'a ve imbik yardımıyla damıtılır. Ardından saç, akrep, yumurta sarısı, kartal, zincar ve zaferan-ı hadid'in her birinden bir parça alınır ve üzerlerine bu parçaların dört katı kadar damıtılmış sudan eklenir. Bunların tamamı su kan gibi bir halde damıyana kadar birkaç kere damıtılır. Cevher levhalar üzerine akana kadar bu su ile yakılır.

Sonra altından bir kısım, abdan üç kısım ile birlikte gömülür, üzerlerine yakılmış cevherden bir parça eklenir ve bir potaya konup ağzı bağlanıp yirmi dakika kadar kömür ateşine gömülür. Soğuduktan sonra bu pıhtılaşmış cevher alınıp ondan bir dirhemi on dirhem merzene gümüşü üzerine atılır. Eğer bu pıhtılaşmış olan şey, bu su ile levhalar üzerine akıncaya kadar yakılırsa ondan bir parçası otuz miskal üzerine atılır ve mizanın sırrı ve hamlan ile (bu işlem) tamamlanır.

Hamlan olmadan mizan iksirlerinin nakıs olan metalleri aynıyla olgunluğa eristirebileceğini zannetme. Muhakkak ki o (nakıs metaller) bu kızılık olmadığında eksiktirler ve bunlar rukunların esaslarındandır.

İki kutuptan biri makamında .... olduğu zaman, iksirin cevheri tam bir kuvvetle bu iki kutupta bulunana dönüşüm kuvvetli ve mizanın sırrı ile etki eder. Ve bu havass'tan öncedir. Bu etki ancak irfan nuru ile mizan cevherlerinin esrarına varan kimseye doğar.

Bizim kitaplarımızdan gafil olmayın zira onlar ahir zamanda keşfedilmiş hazinelerdir. Allah hidayete erdirendir ve tevekkül O'nadır.

Üçüncü Bâb: Mizanî karışımlar hakkındadır. Onlar metallere bizzat(kendiliğinden) veya ruhlara ve nefisler vasıtası ile oluşan olan cevherlerdir. İlki *içsel karışımlar*, ikincisi ise *dışsal karışımlar* diye isimlendirilir. İçsel olanlarda metallere nefsinde bulunan boyalar; dışsal olanlarda ise haricî şeyler vardır. Bu haricî şeyler nefisler, usrubu boyayan metallere, kurşun, demir, bakır, harsini, gümüş ve altındır. Kirli metallere boyalar görünürdür. Altın ve gümüşe gelince, yatkın metallere dönüşüm ve başkalaşım olur. Bunun için boyanmış gümüş bakırı boyar ancak tam ayardan on katı kadarı olmadıkça altın boyanmaz. Aynı şey boyanmış bakırda da söz konusudur; yanmış kurşunu boyar ancak kurşun içinde bahsedilen miktar kadar gümüş olmazsa gümüş boyası ile boyanmaz.

Bunlar sırların cevherlerindedir ve onları ancak basiret sahipleri anlar.

Fasıl [3.1] Altında boyama onun metalinin miktarı kadardır. Yani altının bir parçasının yarısı ağırlık olarak halis gümüş kadardır¹⁹⁰. Bu şekilde metallere de muteber hacimde eşit olurlar. Eğer bu miktardan fazla gümüş eklenirse çiftlenmiş olan Ancara beldelerinde muteber ve caiz olan altın ayarının dışında olur. Bu mana ile çiftlenmiş olanın kıymeti alış-verişte onda mevcut olan altın ve gümüşün kıymetinden düşüktür. Eğer ona o ikisinin(alтын ve gümüş) miktarı kadar boya eklenirse ki o ya yakılmış, kızılaştırılmış şeyle ya da iksirlerde olduğu gibi yakılmış yumurta ile yahut da boya ile olan terkiplerde olduğu gibi nefislerden ve metallere elde edilen boyalardır. Bunlar tamamı(her nev'i) ilave boyalardır. Dışsal terkiplerde zaferan-ı hadid, zıncar, bakır ve kırmızı usrup usrucundan altına dönüşüm zaç iledir. Kırmızı altın için eklenen boyaya göre yirmi dört mertebedir. Her mertebede işlenmiş gümüşün üzerine işlemlerinin mertebeleri kadar atılır. Onun için de aynı şekilde yirmi dört mertebe vardır ve mertebelerinin en sonuncusu onların oluşumunun ve ayarının tam altına yaklaşmasıdır. Onların üzerine ilk mertebede kırmızı altın atıldığında bir miskali yirmi dört miskal kadarını boyar. Üzerlerine son

¹⁹⁰ Altının yoğunluğu gümüşün yoğunluğunun 1.8 yani yaklaşık 2 katı kadardır. $d_{altın}$: 19,3 g/cm³ ve $d_{gümüş}$: 10,49 g/cm³

mertebede kırmızı altın atıldığında ise ondan bir miskali beş yüz dirhem kadarını boyar ve onları tam ayarlı altına dönüştürür. Parçaların bağlanıp sıkıştırılmasıyla oluşan gümüşe gelince iksir ve terkipleri onun üzerine atmak için ayrıntıdır.

Biz onları *Teyisir* isimli kitabımızda iksir atma konusunda ayrıntılı olarak anlattık. Onunla anlaşılması güç olan her şey kolay olur. Kolaylaştıran ve yardım eden yalnız Allah'tır.

Fasıl [3.2] Altın temiz bakırdan alınan zincar ve herhangi bir metalden çıkarılmış nişadır ile kırmızıya boyanıp sonradan olan sulardan biri ile zayıflatıldığı zaman burakî tuza dönüşür, kireçleşme ve damıtma ile de nişadıra dönüşür. Kireçleşmiş bakır bu nişadır ile zincarlandığında üstün kaliteli bir zincar oluşur. Altın onunla miktarı artmadan kırmızıya boyanır. Altından yüz parçası bu zincardan bir miskal kadarıyla kırmızıya boyanırsa, bu bir miskal işlenmiş gümüşten bin dirhemi kırmızıya boyayıp onları tam ayarlı altına dönüştürür. (bunun) bütün sınamalara dayanabilmesi için hamlan gereklidir. Aynı şekilde bu nişadır ile zaferanla boyanmış demir de kırmızılaştırılır. Bu zaferan ile kırmızılaştırılmış altın zincar ile kırmızılaştırılmış altından daha güçlüdür. Aynı şekilde kırmızıya boyanmış usruc ile zaç ile kırmızılaştırılır ve bu zincar veya zaferan ile kırmızıya boyanmış olandan daha güçlüdür. Ustrubun siyahlığında yoğun bir kırmızılık vardır ve çözümlerinden sonra zacı boyar ve boyanın aynısı gibi usrup siyah olur.

Ve bu mizan sırlarının garip işlerindedir. Bunun hakkında burhan ve ihtisas hazinesinde Fazıl Bâlinas, İmam Cabir bin Hayyan ve Fazıl Cildekî'den başka kimse konuşmadı. Bazı fazıllar da bilgelerin yorumu ile ona işaret ettiler. Onlardan bazıları bunda yüce mertebelere ulaşmıştır (fakat) eskilerden ve İslam filozoflarından kimse bu (kadarına) işaret etmedi. İslam ehli arasında hikemî ilimlerin eksilmesinden sonra Ahir zamanda şu kadri yüce hikmet ehlinin temiz ve dürüstleri size güvenmektedir. Kıyamete kadar sabah akşam sizden dua beklemekteyim.

Fasıl [3.3] Bahsedilen şeyler gümüşü kendisinde siyahlığın son raddesinde karaciğer kırmızılığı oluşana kadar diğer mertebelerdeki kırmızılık derecelerine değin sarıya boyar. Bu kırmızıya boyanmış gümüş ilka ve boyamada kırmızıya boyanmış altın gibidir. Bir farkla ki onlardan oluşmuş olan altın onların dönüşüm ve başkalaşım

sırrındaki ileri dereceli noksanlıklarından beridir. Kırmızıya boyanmış altından bir miskali çokça boyanmış gümüş üzerine atıldığı zaman ki ondan bir miskali tam bir şekilde işlenmiş olan yüz miskal gümüş üzerine atılır ve kırmızılık kolayca tam ayarlı altına dönüşür. Merzene gümüşünden kasıt şudur, onu altını sarılıkla sarıya boyamak ve sarılıkta altına yaklaştırmaktır. (Ayar ve parlaklık hususunda) Onlarda sarıya boyanmış eşya ile renkli olması ve bir bedelle tam ayarlı altın yarısına kırmızıya boyanmış bakırdan olması gereklidir.

Bu, mizanın sırrından sayılan sırların inceliklerindedir.

Fasıl [3.4] Kireçleşmiş kurşun madenî nişadır ile zincarlanıp kamer mermer gibi parıldayınca kadar kamer ile özel bir kap ile vezninde artma olmaksızın pişirilir. İşte bu terkiplerde yanmış kamerdir. Bu kamer işlem görmüş bakır üzerine atılır ve onu saf kamer ve hamlan ile mizanın sırrı dâhilinde kendisine dönüştürür. Kalî tuzu ve ismid kühlü ile birkaç kere eritilmiş demir için de böyledir. O kurşunî zincarla birkaç kere işlenirse yakılmış demir oluşur. Bu demir bakırı kamerî renge boyar ve onu mizanın sırrı ile kamere dönüştürür. Ve bu hal kurşun, usrup ve bakırda, hepsi kireçleşmeden sonra kurşun zincarı ve tuzlar ile yakıldığı zaman aynıdır. Bilge onu bakır kâfuru diye isimlendirdi. Eğer (bu) bakır ve demir kâfur ile olursa ve demir ile olursa kendisinden uzak rumuzlar ile ona işaret eder. Remz olmadan ondaki hakikat, bunların hepsinin kurşunsu zincar ile işlenmesidir. Bununla metallerin nişadırı ile kireçleşmiş kurşun kastedildi. Bilge bununla çözülmüş kalay tuzuyla ılık halde çözüldürülmüş tuzların suyu ile metalin oluşması için birkaç kere çözme ve pıhtılaştırma işlemleri ile beyazlatılmış kalî tuzuna işaret etti. Simyacıların altındaki hükümler ve çözeltiler cins nişadır diye adlandırılır ve o bütün metalleri çözer. Bu Yunan hikmetinin inceliklerinde mizan sırlarının cevherlerindedir. Allah'ın rahmeti onu ahir zamanda delil ve ispatları ile bilgelerin hazinesinden çıkaran içindir. Allah yardım eden ve doğru yola iletendir.

Fasıl [3.5] Yakılmış bu beş metalden oluşan terkipler 26 çeşittir. Onlardan 10 tanesi ikilidir; bunlar:

- i. Kurşunla gümüş
- ii. Demirle gümüş

iii. Usrupla gümüş	vii. Bakırla demir
iv. Bakırla gümüş	viii. Usrupla kurşun
v. Jüpiter ile gümüş	ix. Bakırla kurşun
vi. Usrupla demir	x. Bakırla usrup

üçlü olanlara gelince onlar da 10 tanedir:

i. Kurşunla kamer ve demir	vi. Bakırla kamer ve usrup
ii. Usrupla kamer ve demir	vii. Bakırla demir ve kurşun
iii. Bakırla kamer ve demir	viii. Bakırla demir ve usrup
iv. Usrupla kamer ve kurşun	ix. Bakırla kurşun ve usrup
v. Bakırla kamer ve kurşun	x. ?

Dörtlü olan terkiplere gelince onlar 5 tanedir:

i. Usrupla kamer demir ve kurşun	v. ? ¹⁹¹
ii. Bakırla kamer demir ve kurşun	
iii. Bakırla kamer kurşun ve usrup	
iv. Kurşunla kamer demir ve usrup	

---

¹⁹¹ Üçlü olanlar ve dörtlü olanlar sayıldıklarından birer eksik verilmişlerdir

Beşli olan terkipler tek çeşittir ki o yakılmış beş metalden oluşmaktadır. Hepsi bu beş müfredat(tekil) ile 31 tane olur.¹⁹² Her çeşitte veya vezinde gök cisimlerinin hareketine ve yıldızların pozisyonlarına göre çokluk¹⁹³ vardır. Ve muhakkak ki bunlara Ebu'l Hasan divanının girişinde işaret etti. Ben de onun muradını *Tevaliu'l Budûr* adlı kitapta gösterdim. Ve her kim bu kitaba ulaşırsa, bu yakîn ilmi ile bilmektir. Fuzala-i kiram arasında yüce olan bu imam ulu hocaların mertebelerindeki parlak ilimlerin nurları ile marifetin güneşi ve olgunluğun ayıdır. Allah onun kabrini kıyamet gününe kadar lütfunun ışıklarıyla nurlandırın.

Fasıl [3.6] Altı metalden her biri zincar veya zaferan-ı hadid veya zaç ile kırmızılaştırılmış usrunç ile yanar. Bu altı metal arasında oluşan terkipler 120 çeşittir. Yanan üçünün çeşitlerine göre 360 çeşittir. Her çeşit şemsî terkipler âleminin feleklerinden birer derece gibidir ve her derecede dakikalar vardır, onlarda da saniyeler ve bu saniyeler içinde de saliseler vardır. Bu şekilde vezinlerin sınıflarına göre avaşire(10luklara) kadar gider. Biz bunu *Durret'ul Havass fi Esrar'ul Havass* adlı kitabın *Hikmet Zîci* bölümünde açıkladık. Onlarda havasın havasının hazinelerinden bin hazine vardır. Bu kitap, delil ve ihtisas hazinelerinin faydası en çok ve havas sırlarının mertebelerini açıklaması açısından güzeldir. Bu övgü, zamanın çocuklarının sürurundan kardeşler arasında saklanan kimse için nefsanî bir haz değildir. Bilakis Melik ve Vahhab olan Allah'tan ecir bekleyerek doğru yola gitmeye yatkın olan talibi doğruyu en iyi bilendir.

Fasıl [3.7] İmam Cabir *Nihayet'ül Talep* kitabındaki yedi kitaptan *Jupiter* kitabında dedi ki: Bir sefer için yüksek, ileri dereceli terkipler istendiğinde imtizaç ve ihtilatın faydası nasıl dediysem öyle olur. Mizaç şu iki şeyi olmaktan hali olmaz; ya maddelerin bazılarının bazılarına karışımı iledir ve tam olgun olur ki bunlar fena/ağır bir ilaca¹⁹⁴ ihtiyaç duymazlar. İmtizaç (karışım) olduğunda terkip tamamlanmış olur. Yahut da karışımlar diğer çeşit gibidir karışıtklarında noksan olurlar ve olgunluk

---

¹⁹² (26+5=31)

¹⁹³ Artma, başkalaşım anlamlarında kullanılmıştır.

¹⁹⁴ Simya için *metallerin tıbbî* tabiri kullanılmaktadır. Yani bünyesinde bir nevi eksiklik ve/veya hastalık bulunduran metaller simyanın çeşitli tedbirleriyle "iyileştirilerek" altınsı sıhhat ve olgunluğa ulaştırılmaya çalışılırlar. Metallerin tıbbî ilgili açıklama yazarın ağzından fasıl 3.8'de gelecektir.

dereceleri tamamlanana ve arzularına ulaşana kadar ilaca ihtiyaç duyarlar. Ben bunun şerhinde dedim ki terkipler iki çeşittir. Bunlardan birincisi vezinlerin yazılımına göre bazısının bazısına karışımından oluşan tam bir iksirî mizaç ile kendisi için uygun olan şeylerden meydana gelmiş olan terkiplerdir. Böylece terkip bir ilaca ihtiyaç duymadan tamamlanmış olur. Zahirde yakılmış şeylere gelindiğinde, onlar bu tam mizaca gerekli olan belirli vezinlerle mümkündürler. Şeyh bunu 500'den *Kitabu'l İzah* adlı eserinde açıkladı. Ve bu havass kabilindedir. Bilgelerin mahirlerinin indinde ondan yakını olmadı ve o taşların vezinlerinden sonra birinci dökümde en büyük işarettir. Onların (terkiplerin) ikincisi tam olmayan iksiri mizaca uygun olarak meydana gelmiştir. Ve onların noksanı ikinci terkiplerin mizacı gibi ilaç ile tamamlanır ve o terkipler ki kırmızılık ve beyazlıkta sulama ile tamamlanırlar.

Bu, işlenmiş veya çok güzel veya da ondan mürekkep olan eşyadan olur. Yanmış eşyaya gelince onlardan her biri tek başına iksirdir. Hangi vezinden olursa olsun onlardan meydana gelen bir ilaca muhtaç olmadan tam bir mizaçla terkip olur. Çünkü onun parçaları eksiksiz tam olan iksirlerdir. İksirlerin imtizacından meydana gelen eksiklik aklın sınırının dışındadır. Bunun hilafı icma ve delille sabittir.

Bu, mizan sırrının inceliklerindedir.

Fasıl [3.8] Sonra –Allah ondan razı olsun- üstad dedi ki: bu noksan üç kısma ayrılır;

- Az olan kısım: kolay şeyle birkaç defa işleme muhtaç olan
- Orta olan kısım: bundan daha çok işleme ihtiyaç duyar
- Fazla olan kısım: Ondaki eksiklik bütün bunlardan daha ziyade işleme ihtiyaç duyar.

Onun sözlerinin şerhinde dedim ki muhakkak ki bu fazıl bu sözle bileşimlerin sırlarındaki incelik hikmetlerine işaret etti ve onlar hangi şekilde birleşirlerse birleşsinler kendileri için uygun olan şeylerledirler. Bileşik olan şeyde, vezinlerin yazılması ile *tam mizacın* oluşması için gerekli olan vezinler vardır. Bileşimin bu mizaçtan eksikliği, bileşenlerin tam gerekli olan miktardan fazlalığından dolayı olduğunda, bu fazlalıklar ya azdır ya orta (bir fazlalıktır) veyahut da tam olarak

fazladır. Az bir fazlalıktan dolayı eksik olan bileşim tam olan karışıma etki eden kuvvetten dolayıdır. Bu fazlalığın giderilmesi için (yalnızca) kolay olan bir şeye(çareye) ihtiyaç vardır. (Bu da) karışımın onun üzerine eklenmesi ile. Ya da bu fazlalığın giderilmesi, karışımdan onların(fazlalıkların) çıkarılması ile. (Bu durumda) Bileşimin bozunması (ayrışması) gerekir. Arif olan bir kimsenin (bunu yapması) gerekirse bu mizacın korunmasıyla (ve) *metallerin tıbbı* ile. Ama (bu) şekillerin son noktasındadır ve bu hal diğer kısımlardadır.

Bunların hepsi için kendisinde var olan iksirî miktarların noksanlığından dolayı eksiktir denildiği zaman (bu) hesapta beş parçanın üzerine eklenmesi gibi onların üzerine eklenmeleri için onda var olanın fazlalığındandır. Bu şeyhin sözüdür, bundan fazlasını saklı tuttu. Bu fazlalıklardan oluşmuş noksanlığını (gidermek için) çok fazla işleme ihtiyaç duyar.

Ve bu noksanlık bahsedilen yönlerle göz önüne alındığı zaman ziyadeliğin halledilmesi çoğunluktur, bu bahsedilen kısımlarda olduğu gibi. Hikmette kolay olana yakınlık olması için ve orta olana yakınlık için veya öncekilerden fazlalık veya mizacî olana bakılarak bilgiler indinde onların hükmünün üzerindedir.

Bu noksanlık, bahsedilen yönlerle göz önüne alındığı zaman zikredilen kısımlarda olduğu üzere fazlalığın halledilmesi çoğunluktur. Yine hikmetlerde kolay olana yakın olması ve orta olana yakın olması için ya da önden veya üstten olan fazlalık, bilgiler indinde mizacî olana bakılarak onların hükmündedir.

Bu incelikleri anla ve onlardan gafil olma. Muhakkak ki onlar mizan sırlarının cevherleridir.

Fasıl [3.9] Sonra şeyh -Allah ondan razı olsun- dedi ki bu kıyas, *kendilerine bir şey katılmadan erimiş metallerde olmaktan halî olmaz* kuralı üzerinedir. Bundan sonra bil ki sanatçılar/simyacılar ve mantıkçılar bu yedi erimiş olan şeyi söyle adlandırırılar; onlar *altın, gümüş, bakır, kurşunlar, demir ve ana-baba sıcağıdır*. Bu sanatçıların/simyacıların adlandırmasıdır. Mantıkçılara gelince onlar *kural, mevzu ve (hâmil) taşıyan* derler. Bunu anla!

Ben de bu kitabın şerhinde derim ki: Bu bahsedilen mizaca ve ayrışma için buluşmaya bir işarettir. Şeyhin bu kıyas, *kendilerine bir şey katılmadan özel erimiş metallerde olmaktan halî olmaz* kuralı üzerinedir sözü mübtedanın haberidir¹⁹⁵. Mübteda ise cümlenin başındaki “haza”¹⁹⁶ kelimesidir. “en yekûne” kelimesindeki “o” zamiri de bu sözle işaret edilen “mizaç” kelimesine gitmektedir.¹⁹⁷ Böylece ondaki mana şöyle denilmesidir; eğer yüksek bileşimler bir süreliğine dediğim gibi olursa mizaç ya ilaca muhtaç olmayan tam/kâmil bir mizaçtır ya da nakıstır ve ilaçların çeşitlerinden 3 çeşidi ile tamam olur. Bu mizaç kıyas özel erimiş metallerde bu mizaçta olmaktan hali olmaz (sözü) üzeredir.

Söylediği şey ile şeyhin muradı; onlara bir şey katılmadan özel erimiş metallerde mezkûr mizacın oluşmasından hikemî kıyasın hâlî olmasının beyanıdır. Bu, imtizaç ve tamamlanmanın yanında metallerin erimesinden önce yanabilen ve yok olabilen metallerin dışındakileri meydana çıkarmak içindir. Dolayısıyla şeyh bunu mevcut metallerin dışında ifade etmiştir. Çünkü o, lügat ve kavram açısından var olmayan bir şeye ıtlak edilir. Şeyh “kendilerine bir şey katılmadan özel erimiş metallerden oluşan terkiplerden hâlî olmaz” sözü ile buna işaret etmiştir. Bu, mevcut-öz yakılmış zeminden mizaca katılanı meydana çıkarmak içindir. Oradaki ya metallerin cinsindedir ya da metallerin dışındadır. Bevarik/ berkler gibi bu hulasayı çürütürsen metallerin karışımından sonra ondan ayrılır. Böylece mizacın oluşmasında metallerin dışında ona bir şey katılmadan orada mizacın kendisi ondan özel olur.

Şeyh yine mezkûr sözüyle şuna işaret etmiştir. Doğru terkipler metallerin dışından oluşmazlar. Çünkü mizacın oluşması kıyasın tersine onun dışındadır. Bunu anla ve bu işaretlerden gafil olma!

Fazıl Cildekî şeyhin bu sözünden gafil oldu. O, şeyhin bu sözünün şerh ederken bir şey dedi, sonra bu konudaki peşin hükmünden dolayı sözünü tamamlamadan başka söze geçti. Bizim bu konu hakkında eksik kalan sözümüzü tamamlamamız gerekir.

---

¹⁹⁵ Bir gramer kaidesi olarak isim cümlesinde mübteda-haber.

¹⁹⁶ Arapça’da işaret zamiri olan haza “bu,işte bu” anlamındadır.

¹⁹⁷ Yazar burada yine Cabir bin Hayyan’ın sözünü gramer kuralları ışığında açıklamaya devam ediyor.

Sözün tamamı şöyle dememizdir: Kıyasın kendilerine bir şey katılarak eriyen metallerde olmasıdır. Sonra Fazıl Cildekî *Burhan* isimli kitabının başka bir faslında bu şerhten sonra da bazı şeyler söyledi. Onun sustuğu konu; kendilerine bir şey katılarak eriyen metallerin vakit ve saat için yükselen tertip işleri ile ilgilidir.

Bu konu malumdur. Üstadın bu konuda susmadığını ben anladım. Onun hikmetli işaretler üzerine söylediği söz, günlerce ve aylarca tam bir tefekkürden sonra fazılların çoğunun ulaşamayacağı görüş üzerine olgunluk neticesinde tam kâmil bir sözdür. Allah dilediğini doğru yola iletir. O ne güzel dost ve ne güzel yardımcıdır. Verdiği nimetlerden dolayı kıyamete kadar Allah'a hamd olsun.

Fasıl [3.10] Üstadın sözüne gelince bundan sonra bil ki sanatçılar/ simyacılar bunları *eriyen yedi metal* diye isimlendirmişlerdir. Onlar; altın, gümüş, bakır, demir, kurşun, hâr'ul eb (baba sığağı) ve hâr'ul um(ana sığağı)'dur. Eğer üstat mezkûr mizaca işaret etmiş olsaydı bu erkek ve dişi metallerde olurdu.¹⁹⁸ Bundan meydana gelen, hikmetin doğmasıdır. O metallerin her birinde diğer metallere kıyasla erkek ve dişi tabiatı vardır.

Sıcak altın, soğuk metallere kıyasla erildir. Nemli altın ise kuru metallere kıyasla dişildir. Sıcak demir, usrup gümüş ve kurşuna kıyasla erildir. Soğuk demir sıcak demire, altın ve bakıra kıyasla dişildir. Sıcak ve nemli olan bakır erildir. İçinde nemli bir şey olan bakır onunla usrup ve demiri bağlarsa, onlardan her biri uzayan bu rutubeti kabul etmezse dişildir. Kuru usrup nemli kurşuna kıyasla erildir.

Baba ve anneyi faraziye olarak metallerden her biri üzerine yormak doğru olur. Onlar metallerden yirmi bir bağ seçtiler. Her yakında(yakın olan bağda) metallerin biri vardır. Baba ve diğeri anne. İki metalden meydana gelen kırmızı veya beyaz için faraziye olarak bilgelerin doğurduğu şeydir. Mizan ve terkip sanatı ile âmil olan sanatçılar(simyacılar)dan ve üstadın yorumlayarak zikrettiğinden murat, umumî

---

¹⁹⁸ Metallerde dişilik erkeklik ve anne-babalık.

örflerine işaretir. Onların özel örfüne göre bakır, har ve usrup erildir; altın gümüş ve kurşun dişildir. Hünsa¹⁹⁹ da içindekine göre bazen eril fiili bazen de dişil fiili vardır.

Demire gelince ona uşak, köle, cariye, hizmetçi ve kir denir. Herşey bir yere eklenir, bağlanır. Çünkü onlarda bir doğan, bir de sebep olan vardır. *Hammadî* dedi ki, usrup kalayın babası, gümüş anne ve jupiterin oğludur. Gümüş ise mutlak olarak annedir. Cabir beş fasılda dedi ki, usrup annedir. O renklerin pek çoğunda vardır. Çünkü o yerine göre beyaz, sarı ve kırmızı olur.

Cabir *Kal'a* isimli kitapta dedi ki, sıcak olan her eşya babadır, soğuk olan her eşya annedir. Kuru olan eşya babaya bağlıdır. Bu insanların genelinin kolayca anlayacağı bir sözdür.

Fasıl [3.11] Şeyhin şu sözüne gelince *Mantıkçıklar kaide, mevzu ve hâmil derler*, bunu anla! Bu sözüyle şeyhin muradı hikemî kanunları anlayan mantıkçılardır. Onlar indinde havas, kaide ve asıldır. Kendileri kaideyi metaller üzerine yüklemeler(yormazlar). Çünkü metallerde iksirlerin havası vardır. Cinsinden olanı mahmulün aleyh(üzerine yüklenen) kabul ettiği için mevzuu ona yüklerler. Yine mizaçtan sonra renkleri kabul ettiği için hamili ona itlak ederler. Üstadın sözü şuna işaretir; bazı metaller özel olarak boyanır, bazıları bu boyaya kâbildir, bazıları da boyanmış metali son derece renklendirir. Burada yine şuna işaret vardır; özel olarak tesir eden kaidenin terkiplerinde asıl olan terkip yapıldığı zaman mizacın kabul ettiği muhakkak ona gereklidir. Nihayet açıkça değiştirilmiş mevzuun birliği gibi bir olurlar. Onun için renklerin kendisinden alındığı bir cevher elbette gereklidir. Bu cevher atılırken boyayı tutar. Boyayan, ateşte yanmamak için bir koruyucuya muhtaçtır. Cevher ve boya tesir edebilmek için boyacının yardımı ile boyayan boyama kabiliyetine muhtaçtırlar. Dolayısıyla boyayı atmaya lazım olan şeyler ve şartları mizanın sırlarının cevherlerindedir. Bu, üstadın keliminden talim ve irşadın sonudur. Allah kıyamete kadar lütfuyla O'nun kabrini nurlandırın.

Fasıl [3.12] Kendilerine bir şey katılarak erimiş metallerden oluşan terkipler, bu nefisler ve ruhlarla metallerin kireçleştirilmesinden sonra oluşur. Çünkü o terkipler

---

¹⁹⁹ Metallerde hermafroditlik yani çift cinsiyet taşıma, kendi kendini dölleme durumundan bahsetmektedir.

kireçleştirme ile incelik ve letafette ruhlar gibi olurlar. Böylece metalliğe dolar ve letafetle metalleri genişletirler. Bu beyaza/beyazlığa kâbil olan metallerde beyazlatılmış, yakılmış eşyayı kireçleştirmeden sonra gereklidir.

Yine kırmızı olmaya kâbil metallerde kızılaştırılmış ve yakılmış eşyayı kireçleştirmeden sonra gereklidir. Orada yanma metalliği boyacı kuvvetinin arttığı boyanmış zemine çevirmek içindir. Nihayet ruh ile ilgili olanlarla az olan çok olanın içinde genişler ve artan bir kuvvetle onu boyar.

Bu şeyler şunlardır; yumurta, damıtılmış ve dönüştürülmüş civa, dönüştürülmüş mika, dönüştürülmüş .....²⁰⁰, işlenmiş rahç, beyazlatılmış martak, beyazlatılmış kükürt yağı, saç yağı, yumurta beyazının yağı, tartir yağı, kartal yağı gibi yakılmış yağlardan biri ile dönüştürülmüş isfendir.

Kırmızılaştıran şeyler şunlardır; zaç, zincar, şadinc, zaferan-ı hadid, kükürt, kırmızı şap, bakire sütü, kırmızı natron, markaşisa yağı, zaç yağı, kükürt yağı, yumurta sarısının yağı, akrep yağı ve saç yağı gibi kızılaştırıcı yağlardan biri ile kırmızılaşmış kartal.

Bu şeyler ateşin kuvveti ile ona yapılan dönüştürme ile dönüştürülmüş metallerin içinde olan mizacını tamamlamak ve metalleri yakmak içindir. Burada en güzel olan, tuz sularıyla dönüştürüldükten sonra yarısı zaferan dörtte biri zincar ile damıtmaların tekrarlanması ile yıkanmış olan bakire sütünün alınmasıdır.

Bu şeylerin toplamı akıcı bir yağ oluncaya kadar saç suyu ve yağı ile yakılır. Bu yağ, kireçleştirilmiş metalleri sabit zencefri, zincarı ve zaferan-ı hadidi yakar. Bu terkiplerdeki iksirdeki ilahi su gibidir. Onun için saç, zaç, yumurta sarısı, kükürt ve ikaptan damıtılmış sudan başka bir benzer yoktur. Bunlar mizan sırlarının cevherlerindedir.

Bütün dinlerde helal olsa bile bu miktardan daha çok keşif mümkün olmaz.

Dördüncü Bâb

Mizanî akidlerle ilgilidir. Bu içsel ve dışsal olarak kısımlara ayrılmıştır.

---

²⁰⁰ Okunamadı.

O, metalleri kükürtlerinden ayıran dumanların hararetiyle hikmet madeninde metallerin ruhlarıyla bağlanmış abddır. Çünkü kükürtler pıhtılaşma ve dönüşümde iksir mizanında metallerde saklanmıştır. Ancak metallik şu kükürdün genişlemesine manidir. Onlar orada erimek ve katılaşmakla meylederler. Eğer metaller, kireçleştirilmiş veya yüksek soğuklukta veya eriyen şeyler ise onlardan duman yolu ile kükürtlerin latif olanı çıkar.

Şayet iksir kuvvetiyle kendisine tesir eden buluşma içinde ise abdda genişler. Metalin kuvveti ortada şarap gibi olduğu için kendisinden şu latif duman çıkan bir metale dönüşümü ile onu bağlar.

Bu delilden dolayı madenler erbabı dedi ki; şu metallerden birinden olan hikmet kavminin altınının içinde ne zaman dalma ve genişleme olursa artar ve hayırla (mükemmel bir şekilde) genelleşir.

***

4.4. Sonuç ve Değerlendirme

16. yüzyıl sonu 17. Yüzyıl başında yaşamış olan ve kaynaklarda pek çok kimya eseri olduğunu gördüğümüz Fazıl Ali Bey'in hayatı ve *Cevahir el-Esrar fi Ma'arif el-Ahcar* adlı eserinin değerlendirilmesi ile kendisinin ilk kez bir eseri çevrilmiş ve buna bağlı olarak kimya anlayışı incelenmiş olmuştur. Yazar Osmanlı İmparatorluğu'nun yoğun savaş yılları içinde olduğu bir dönemde tam da ilmî faaliyetlerin az olduğu düşünülen bir zamanda kimya uğraşısı içinde olmuş ve yalnızca kendinden önceki eserleri aktarıp alegorik bir simya anlayışı benimsemenin ötesinde sayısının çok olduğu anlaşılabilir deneyler de yapmış ve hayatından bahsederken değindiğimiz gibi en az otuz yıl kimya ile uğraşmıştır. Şüphesiz bunun, içinde bulunduğu dönemde ekonomik olarak girilen dar boğazla da yakın bir ilgisi vardır.

Bunların yanı sıra eser yalnızca bir reçeteler dizisi olmayıp aynı zamanda maddeler tasnifi gibi derleyici konulara girmekte, doğa felsefesi adına felsefi yaklaşımlar içermekte ve kendinden önceki bilgi ve tecrübe birikiminin aktarılmasına kimi zaman kaynak isimler ve kimi zaman da paragraflar vererek ışık tutmaktadır.

Ayrıca bu eserin incelenmesi ile birlikte Osmanlı hatta İslam öncesi dönemden itibaren süregelen simya/kimya geleneğinin geç sayılabilecek olan 17.yüzyıla kadar nasıl aktarılmış olduğu ve dönemin Türk dünyasında hangi eserlerin okunup hangi müelliflerin tanındığına dair ipuçları bulmaktayız. Bu açıdan bakıldığında da hem kendi dönemini hem de kendinden önceki birikimi aktaran önemli bir yazar ve eserle karşı karşıya olduğumuz düşünülmektedir.

Bu eserin kimya tarihi açısından Paracelsus kimyası öncesi Türk dünyasında son durumu anlatmak açısından da önemli bir eser olduğu düşünülmekte ve daha ileri araştırmalara basamak olması temenni edilmektedir.

KAYNAKÇA

- Adivar, Adnan **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul, Remzi Yayınevi, 1982.
- Aktaş, Hasan “Harakanî'nin Tasavvufî Meşrebinde Yer Alan Bazı Kavramlar”, **I. Uluslararası Harakanî Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Kars, Harakanî Vakfı Yayınları, 2012, s. 105-113.
- al-Hassan, Ahmad Y. “Arabic Alchemy: İlm al-San'a (Science of the Art)”, in **Studies in al-Kimya**, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 2009, pp. 7-28.
- Al-Hassan, Ahmad Y. “Potassium Nitrate in Arabic and Latin Sources”, in **Studies in al-Kimya**, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 2009, pp. 235- 256.
- al-Hassan, Ahmad Y. “An Eight Century Treatise On Glass, Kitab al-Durra al-Maknuna (The Book of the Hidden Pearl) of Jabir ibn Hayyan (c. 721–c. 815)”, in **Studies in al-Kimya**, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 2009, pp. 191-234
- Ali Bey, İznikli **Durer el-Envar**, Ali Emiri, Arapça, nr. 2842
- Ali Bey, İznikli **Miftah el-Hikme**, Hacı Selimağa, Arapça, nr. 881/1
- Altaş, Eşref “Fahredden el-Razi'nin el-Heyûla ve's Sûre Adlı Risalesi: Tahlil, Tahkik, Tercüme”, **Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.1, Ekim 2014, s.51-

116.

- Aristoteles **Fizik**, Çev. Saffet Babür, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2014.
- Arslan, Fikret “Mevahib’ul Edîp fi Şerhi Muğni’l Lebîb’in Baştan İne’ye Kadar Tahkiki”, **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, sy. 14, 2002, s. 135-160.
- Atai, Nevizade **Şakayık-ı Numaniyye ve Zeyilleri**, Hz. Abdülkadir Özcan, C. II, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1989.
- Aydın, Ayten “Ömer Şifaî’nin Mürşid el-Muhtar fi İlm el-Esrâr Adlı Eserinde Simya”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, sy. 17, 2015.
- Brockelmann, Carl **Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)**, C. II, Berlin, Verlag von Emil Felber, 1902.
- Bursalı Mehmet Tahir **Osmanlı Müellifleri**, A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, C. I, İstanbul, Meral Yayınevi, 1972.
- Cabir bin Hayyan **Tanımlar Kitabı**, Çev. Aygün Akyol, İclal Arslan, Elis Yayınları, 2015.
- Carusi, Paolo “Miftah al-Hikma Attribuito a Izniqi: Primi Studi e Interrogativi”, **Rendiconti della Accademia Nazionale delle Scienze detta dei XL (Mem. sci. fis. nat.)**, ser. 5, C. XXXIII, 2009.
- Corbin, Henry **İslam Felsefesi Tarihi**, Çev. Hüseyin Hatemi, C. I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.
- Çelebi, Katip **Keşf el-Zunûn An Esâmi’l-Kütübi Ve’l-Fünun**, Çev. Rüştü Balcı, İstanbul, Tarik Vakfı Yurt Yayınları, 2007.

- Debus, Allen G. “Medicine and Alchemy”, **The Scientific Revolution**, Ed. Marcus Hellyer, United Kingdom, Blackwell Publishing, 2003, pp. 157-177.
- Ebu Reyhan el-Birunî **Kitabu’s Saydana fi’t Tıbb**, Çev. Esin Kahya, Ankara Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011.
- Er, Şaban **Melamilik ve Osmanlı Devri Melamileri**, İstanbul, Kutupyıldızı Yayınları, 2015.
- Fazlıoğlu, İhsan “Fâzıl Ali Bey [Ali el-İznikî]”, Çevrimiçi, <http://www.ihsanfazlioglu.net/yayinlar/makaleler/1.php?id=31>.
- Günergun, Feza **14.- 17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Anorganik İlaçlar**, İstanbul, y.y., 1986.
- Wehr, Hans **A Dictionary of Modern Written Arabic**, ed. By J Milton, New York, Spoken Language Services Inc., 1976
- Haq, Syed Noumanul “Names, Natures and Things”, Netherlands, **Kluwer Academic Publishers**, 1994.
- Holmyard, Eric John **Alchemy**, Great Britain, Penguin Books, 1968.
- İskandar, A. Z. **A Descriptive List of Arabic Manuscripts on Medicine and Science at the University of California**, Los Angels, Leiden, E.J. Brill, 1984.
- İbn Baytar **el-Cami’ Limüfredât el-Edeviyye ve’l Ağziyye**, (Çevrimiçi) <http://www.alwaraq.net/Core/SearchServlet/searchall>
- İbn Sina **el-Kanun fi’t Tıbb**, Çev. Esin Kahya, İkinci Kitap, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009.
- İhsanoğlu, **Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi**, C.

- Ekmeleddin, vd. I, İstanbul, IRCICA Yayınları, 2006.
- İzgi, Cevat “Ebu'l Kasım el-Irakî”, **DİA**, C. X, 1994, s.333-334.
- İzgi, Cevat **Osmanlı Medreselerinde İlim**, C. II, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997.
- Kutluer, İlhan “Cevher”, **DİA**, C.VII, 1993, s.450-455.
- Ökten, Saadettin “el-Cildekî”, **DİA**, C. VII, 1993, s. 550-551.
- Principe, Lawrence M. “The Secrets of Alchemy”, **The University of Chicago Press**, 2013.
- Razî **Kitab al-Asrar**, İngilizceye Çev. Gail Marlow Taylor, Almanya, y.y., 2011.
- Sezgin, Fuat **İslam'da Bilim ve Teknoloji**, C.IV, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008.
- Stapleton, H.E et all. **A Rewiev on Chemistry in Iraq and Persia in the tenth century** by George Sarton, Isis, Vol. 11.
- Taslimi, M. “An examination of the Nihayat Al-Talab and the Determination of Its Place and Value in the History of Islamic Chemistry”, (Çevrimiçi) <http://discovery.ucl.ac.uk/1350029/> Londra Üniversitesi, Yayınlanmamış doktora tezi, 1954.
- Tez, Zeki **Kimya Tarihi**, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2010.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı **Osmanlı Tarihi**, C. III, Ankara, TTK Basımevi, 1988.
- Walker, Frederic “Saint Vincent de Paul and the Alchemist”, **Journal of Chemical Education**, 1936, pp. 35-357.

- Whittaker, T. “Apollonius of Tyana, The Monist”, **Oxford Journals**, Vol. XIII, No. 2, January, 1903, pp. 161-217, (Çevrimiçi) <http://www.jstor.org/stable/27899390>.
- Yurdagür, Metin “Kadı Abdülcebbar”, **DİA**, C. XXIV, 2001, s. 103-105.

Sözlük

Ak zırnık	:	Sıçanotu, As_2O_3
Andaranî tuzu	:	Hacı Bektaş tuzu veya Milh-i tabarzet adı ile de anılan bir kaya tuzu
Anzerût	:	Geven, astragalus sarcocolla
Burak	:	Bkz. dipnot 130
Ceset	:	Metinde genel anlamda metaller için kullanılmıştır.
Dahneç	:	Bakır madeninde bulunan zebercet renkli bir taş. Bkz. Dipnot 107
Deva'ul Şa't	:	Civa ve barut karışımı, bkz. sayfa 77
Devs	:	Demir Oksit
El-Neyyiran	:	Güneş ve ay gibi parlayan iki madde, altın ve gümüş ikilisini anlatır.
Firuzaç	:	Turkuaz, firuze taşı
Harsini	:	Eski Çin'de ayna gibi parlak yüzeyler elde etmek için kullanılan bir madde
Hindistan eriği:		Piper cubeba
İgab çözeltisi	:	Kartal çözeltisi, bkz. dipnot 139
İsfidaç	:	Bazik kurşun karbonat, $2PbCO_3Pb(OH)_2$
İsmit	:	Stibnit, antimon
Kâfur	:	Cinnamomum camphora
Kasdir	:	Kalay parçası, lehim, teneke
Keskin su	:	Süblimenin (Civa-II-Klorür) sudaki çözeltisi

Kırmızı zırnık :	Kızıl zırnık, Arsenik bisülfür, zırnık-ı ahmer, As_2S_2
Kireçleştirme :	Teklis, bkz. dipnot 119
Markaşisa :	Demir sülfür
Martak :	Mertek, Farsça'da mürdesenk olarak geçer, PbO , Kurşun Oksit
Mezeryon :	Defne, Daphne mezereum
Mihenk taşı :	Karışımlarda altının varlığını ve miktarını tespit etmek için kullanılan bir taş
Mürdesenk :	PbO , Kurşun Oksit
Natron :	Barud yahut güherçile adlarıyla da anılan KNO_3
Nişadır :	NH_4Cl , Amonyum klorür
Nuhas tûbalı :	Bakır döküntüsü
Rahç :	Eserde kırmızı zırnık olarak geçmektedir. Bkz. dipnot 99
Rubas :	Test etme, saflığı sınaama
Rushuktac :	Bakır oksit veya bakır sülfür yapısındaki maddeler
Sadınc :	Sadınc, kan taşı
Somaki Taşı :	Külünk, porfir, porphyry; üzerinde dövme işlemi yapılabilecek sert bir taş
Ta'lik :	Maddeyi fırınlayarak stabil bir <i>akd</i> haline getirme işlemi
Tartir :	Şarap tortusu
Tinkar :	bkz. dipnot 129
Tutya :	ZnO veya genel anlamda çinko oksitleri
Ustrunc :	Beyaz kurşunun yandığında aldığı hal

Zaferan-ı hadid: Hidrate demir-III-oksid, demir pası

Zincar : Bkz. dipnot 131

Zincifr : Cinnebar, HgS